

HET KROMME-RIJNGEBIED

TIJDSCHRIFT VAN DE HISTORISCHE KRING 'TUSSEN RIJN EN LEK'

- > Gemeentegrenzen Kromme Rijngebied
- > Van IJzertijd tot nieuwbouwwijk
- > De Meer en de ontginningen onder Driebergen

HISTORISCHE KRING TUSSEN RIJN EN LEK

2019 | 53 | NR 4

ARTIKELEN

- 1 Bepaling van de gemeentegrenzen in het Kromme Rijngebied
Kees Floor
- 6 Van IJzertijd tot nieuwbouwwijk
Unieke archeologie in Houten-Castellum
Pieter Frederiks en Peter Koch
- 19 De Meer en de ontginningen onder Driebergen
Luit van der Tuuk

VARIA

- 31 Daar zijn niets dan kastelen en nesten
Sterkenburg is den besten
Norma Mulder

FOTO OMSLAG

Artist's impression 500-250 v.Chr. Midden IJzertijd van het opgravingsterrein in Houten-Castellum (Peter Koch).
Lees verder vanaf pagina 6.

Redactie

Els Elenbaas, Hilversum; drs. Saskia van Ginkel-Meester, Zeist; Herman Postema, Doorn; Eric van Royen, Wijk bij Duurstede; Otto Wttewaall, 't Goy

Redactiesecretariaat

H.J. Postema, Postbus 64,
3960 BB Wijk bij Duurstede, tel 088-5300162,
[mail: hpostema@rhczuidoostutrecht.nl](mailto:hpostema@rhczuidoostutrecht.nl).
(voor kopij, correspondentie, boekbesprekingen en aanwijzingen auteurs).

Overname uit dit tijdschrift is alleen geoorloofd onder voorwaarde van bronvermelding en na schriftelijke toestemming van de redactie en/of auteur.

Vormgeving: Peter Koch.

Druk: De Groot Drukkerij Goudriaan.

Oplage: 750 exemplaren.

Lidmaatschap

Tevens abonnement op dit tijdschrift: € 25,- per jaar (studenten en scholieren: € 12,50; buitenland: € 40,-) over te maken op rekeningnummer:

NL23 RABO0329807498 ten name van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' bij de Rabobank te Houten.
Losse nummers: € 7,50.

Secretariaat: J. van Geest, Maria van Boechoutlaan 23, 3984 PE Odijk, tel 030-6562057.

Ledenadministratie: F.J.P. Magdelyns, Ruitercamp 2 3992 BZ Houten, tel 030-6361111,
mail: info@tussenrijnenlek.nl.

Ereleden: Prof. dr C. Dekker[†] • A. Graafhuis[†]
dr G. de Nie, Schalkwijk • L.M.J. de Keijzer[†]
P.S.A. de Wit, Odijk.

Advertentietarieven:

€ 50 voor ¼ pagina, € 100 voor ½ pagina, € 200 voor 1 pagina, € 250 voor de achterpagina (steeds per jaar).

Bestuur

Voorzitter: Otto Wttewaall, tel: 06-44217384,
mail: ottowttewaall@gmail.com

Vicevoorzitter en contactpersoon Wijk bij Duurstede:

Frits van der Leije, tel: 06-53453444,
mail: fvanderleije@gmail.com

1e Secretaris: Jan van Geest, tel: 030-6562057,
mail: janvangeest@ziggo.nl

2e Secretaris: Norma Mulder, tel: 0343-591568,
mail: norma.han@casema.nl

Penningmeester: Sierk de Jongh,
tel: 030-2319941/06-51172378,
mail: sdejongh@planet.nl

Ledenadministratie: Frank Magdelyns, tel: 06-19630125,
mail: info@tussenrijnenlek.nl

Archeologie, Historisch Onderzoek en Genealogie:
Hans van Aken, tel: 030-6377513, *mail:* jmvanaken@ziggo.nl

Contactpersoon Bunnik: Tom Schrijvers,
tel: 06-37402914, *mail:* tomschrijvers@kpnmail.nl

De Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' is een Algemeen Nut Beogende Instelling

Het Kromme-Rijngebied

Voorheen Tussen Rijn en Lek
Tijdschrift van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'.

ISSN-nr 1382-3140

Het Kromme-Rijngebied omvat Bunnik, Cothen, 't Goy, Houten, Langbroek, Odijk, Schalkwijk, Tull en 't Waal, Vechten, Werkhoven en Wijk bij Duurstede.

Verschijnt 4x per jaar.

www.tussenrijnenlek.nl

Bepaling van de gemeentegrenzen in het Kromme Rijngebied

In de Franse tijd werd een begin gemaakt met de voorbereidingen voor de instelling van het Kadaster. In een draaiboek, de zogeheten *Méthodique Verzameling*¹, was vastgelegd hoe men te werk moest gaan. Eerst moesten van elke gemeente de grenzen worden vastgesteld, de zogenoemde delimitatie van de gemeentegrenzen. Het jaar daarna volgde de opmeting van de percelen in diezelfde gemeente.²⁻⁴ Op deze manier werden in 1812 en 1813 de grenzen van enkele Utrechtse gemeenten als Maarssen, Zuilen, Amerongen en Veenendaal (Stichts) bepaald⁵.

1812-1813

Het vastleggen van die gemeentegrenzen verliep volgens de daarvan opgemaakte processen-verbaal als volgt. Een 'landmeter der eerste klasse' kwam volgens afspraak, veelal in het gezelschap van een controleur der belastingen, naar de *mairie* (het gemeentehuis) van de gemeente waarvan de grenzen moesten worden bepaald. Daar troffen zij dan de *maire* (later schout of burgemeester genoemd) van de betreffende gemeente en hun collega's van de aangrenzende gemeenten. De maires konden zich laten vergezellen door de adjunct-maire en een of meer aanwijzers, inwoners die goed op de hoogte waren van de positie van de grenzen van hun gemeente. Vanaf de *mairie* vertrok het gezelschap naar een punt dat de gemeente met twee buurgemeenten gemeen had. Van daaruit liep men langs de grens met de wijzers van de klok mee; het grondgebied van de in kaart te brengen gemeente hield men zo steeds aan de rechterhand.

Wanneer de grens met een volgende gemeente werd bereikt, legde men het zojuist afgelegde traject vast in een artikel dat later deel uit zou gaan maken van het zowel in het Frans als in het Nederlands opgestelde proces-verbaal van grensbepaling. De landmeter maakte daarnaast een tekening van de situatie langs de grens, de zogeheten figuratieve schets der grensscheiding; de toelichtingen op die schetsen waren

uitsluitend in het Frans (*figuur 1*). De vertegenwoordigers van de betrokken gemeenten zetten hun handtekening onder de Franse en onder de Nederlandse tekst van de grensbeschrijving. Daarna werd de tocht voortgezet langs de grens met de volgende buurgemeente, die eveneens werd beschreven en uitgetekend. Op die manier werd een volledige rondgang gemaakt rond de gemeente waarvan de grenzen moesten worden vastgelegd. Het eindresultaat was een tweetalig proces-verbaal van grensbepaling met evenveel artikelen en schetsen als het aantal buurgemeenten bedroeg.

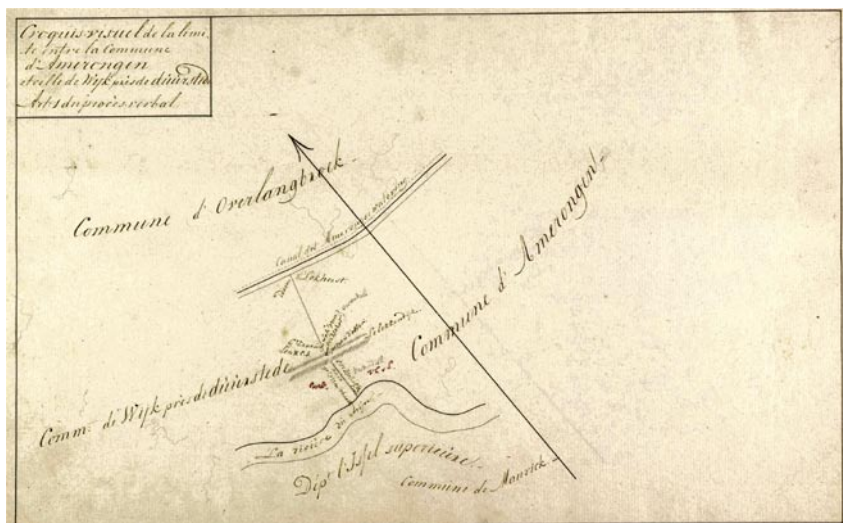
De landmeters kwamen in 1813 nog niet naar de gemeenten in het Kromme Rijngebied, maar doordat in dat jaar de grenzen van Amerongen met de buurgemeenten werden bepaald, werden in dat jaar ook reeds gedeelten van de buitengrenzen van Wijk bij Duurstede en van Overlangbroek vastgelegd.

1816-1825

Na het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 bleven de bestaande voorschriften voor kadastrering onverminderd van kracht; het draaiboek uit de Franse tijd werd in 1821 zelfs nog een keer opnieuw uitgegeven¹. Wel ging alles nu in het Nederlands (*figuren 2-4*); het Frans had afgedaan.

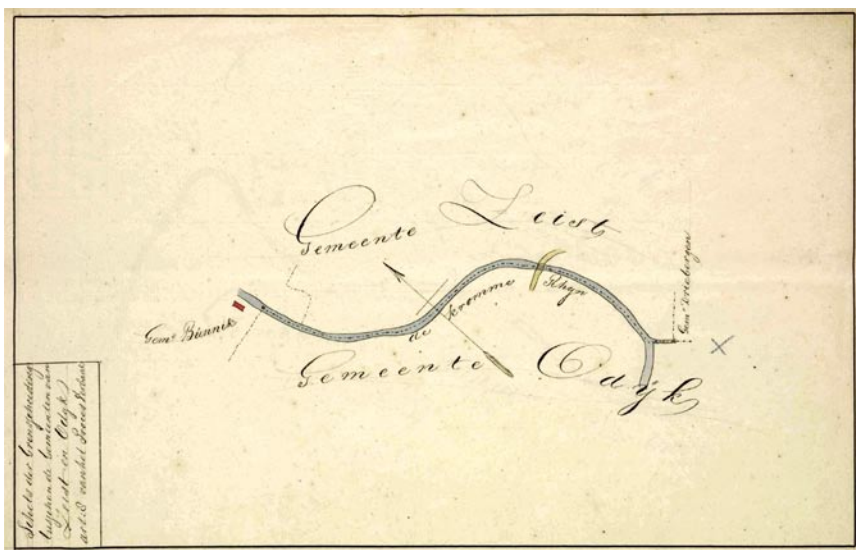
In 1816 pakte men de draad van de grensbepalingen weer op. De gemeenten waarvan de grenzen onder Franse bestuur waren vastgesteld, werden in 1818 volgens dezelfde procedures als gehanteerd in 1812 en 1813, opnieuw opgemeten. Ook in de overige gemeenten die in de periode 1818-1825 aan de beurt waren, zoals Jutphaas, Zeist en Leersum, lijkt de gevolgde werkwijze nog sterk op die uit de begintijd. Wel ging men soms wat losser met de regels om. Zo vormde een gedeelte van de

* **Kees Floor** (1947) werkte als meteoroloog bij het KNMI in De Bilt. Hij schreef talrijke artikelen voor de Volkskrant, diverse weerbladen en periodieken van historische verenigingen.

1 **Figuratieve schets der grensscheiding tussen de gemeenten Amerongen en Wijk bij Duurstede.** Noord is linksboven. Aan de overzijde van de Rijn ligt Maurik; aan de overkant van de Amerongse watering ligt Overlangbroek. Bijlage bij het proces-verbaal van grensbepaling van de gemeente Amerongen, 23 juni 1813. De tekening is gemaakt in de Franse tijd; de teksten zijn in het Frans. Bron: hisgis.nl

2 **Figuratieve schets der grensscheiding tussen de gemeenten Zeist en Odijk.** De grens ligt in het midden van de Kromme Rijn. Links ligt Bunnik, rechts Driebergen. De teksten zijn in het Nederlands. Noord is linksboven. Bijlage bij het proces-verbaal van grensbepaling van de gemeente Zeist, 16 juni 1825. Bron: hisgis.nl

Kromme Rijn de grensscheiding tussen De Bilt en Oud-Wulven (figuur 5)⁶, maar komt laatstgenoemde gemeente niet voor in het Proces-Verbaal van grensscheiding van De Bilt uit 1823; ook is er bij die gelegenheid geen figuratieve schets der grensscheiding tussen de beide gemeenten gemaakt. In sommige gevallen, zoals bij Abstede, werd volstaan met slechts één figuratieve schets der grensscheiding, waarin dan wel de grenzen met alle buurgemeenten waren ingetekend. Later zou blijken dat die werkwijze bij de gemeenten in het Kromme Rijngebied gemeen goed was (vergelijk figuur 3). De aanpak bij het vastleggen van de gemeentegrenzen in een proces-verbaal bleef dezelfde als

die in de Franse tijd. Zo lezen we nog steeds dat de wandeling van de vaak grote groep notablen rond de gemeentegrenzen zich voltrok in één dag. Bij een gemeente als Rhijnauwen met een omtrek van 6,5 kilometer, kunnen we ons dat nog wel voorstellen. Lastiger wordt dat bijvoorbeeld bij het later opgemeten Houten met een omtrek van 30 kilometer. Soms is het echt ondenkbaar. Neem Zeist, waarvan de omtrek 54 kilometer bedroeg, terwijl het proces-verbaal desondanks suggereert dat die afstand op 16 juni 1825 in zijn geheel zou zijn afgelegd. De landmeter die in augustus 1824 de grenzen van Naarden opnam, was in dat opzicht eerlijker; hij noemt vier opeenvolgende dagen waarop

er in het vrije veld aan de vaststelling van de grenzen was gewerkt⁷.

Verder zal de groep notabelen niet altijd compleet zijn geweest; men deed vermoedelijk meestal alleen het gedeelte langs de grens met de eigen gemeente. Bovendien zullen de voorbereidingen voor het vaststellen van de grenzen enkele dagen, weken of zelfs maanden hebben bedragen; daarvan is in de processen-verbaal niets terug te vinden.

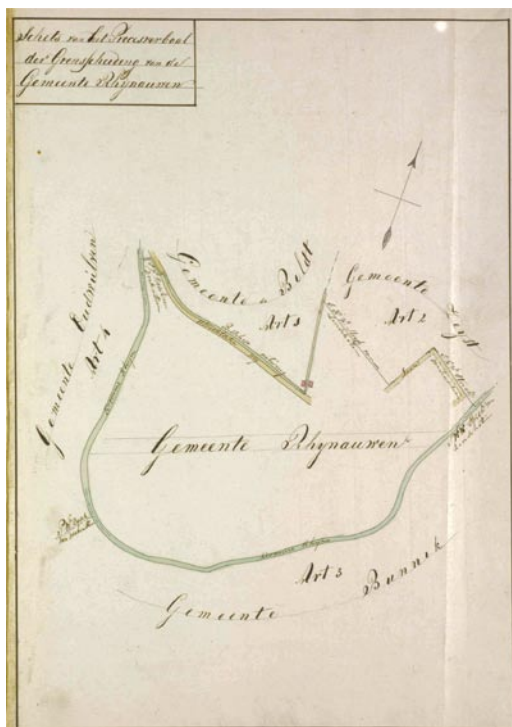
Ook in de periode 1816-1825 kwam er overigens nog geen landmeter naar de gemeenten in het Kromme Rijngebied om daarvan de grenzen te bepalen. Wel werden er al weer wat stukjes van de puzzel ingevuld: de buitengrenzen van het kanton Wijk bij Duurstede (Kromme Rijngebied en Doorn) kwamen nu grotendeels vast te liggen⁸.

1826-1832

In de loop van de jaren twintig werd er in de ogen van de overheid te weinig vooruitgang geboekt met de voorbereidingen van het kadaster. Daarom moesten de landmeters, die de leiding hadden bij het proces van het vaststellen van de gemeentegrenzen, vanaf 1826 prioriteit geven aan het opmeten van de percelen; tegelijkertijd werden de regels en procedures voor de grensbepaling versoepeld. De burgemeesters werden aangemoedigd in onderling overleg alvast tot gemeentegrenzen te komen, die dan later formeel konen worden bekrachtigd. Zo kon het gebeuren dat een gemeente, tegen de oorspronkelijke bedoeling in, al perceelsgewijs was opgemeten voordat de grenzen ervan officieel waren vastgelegd. Dat was in de provincie Utrecht bijvoorbeeld het geval bij alle gemeenten in het Kromme Rijngebied, die volgens de zogeheten kadastrale verzamelkaarten werden opgemeten in 1828 en 1829⁹, maar waarvan de grenzen pas in 1832 formeel werden vastgesteld⁵. Dat de processen-verbaal van grensbepaling in verscheidene gevallen verwijzingen bevatten naar perceelnummers (*figuur 4*), vormt een extra illustratie van de omgekeerde volgorde van werken. Oudere processen-verbaal gebruikten geen nummers, maar namen van eigenaren om een perceel aan te duiden.

Het Kromme Rijngebied

Op 1 oktober 1832 zou het kadaster van start gaan. Op die datum moesten dus de processen-

3 Figuratieve schets der grensscheiding tussen de gemeente Rhijnauwen en alle aangrenzende gemeenten. Noord is rechtsboven. Aan de overzijde van de Kromme Rijn liggen de gemeenten Oud-Wulven en Bunnik. De grens met De Bilt loopt door de Bisschops watering die bij de Utrechtsche weg (Vossegatse Dijk) een scherpe bocht maakt. De grens met Zeist (rechtsboven) stond ter discussie. Bijlage bij het proces-verbaal van grensbepaling van de gemeente Rhijnauwen, 5 oktober 1832. Bron: hisgis.nl

verbaal van grensbepaling van alle Nederlandse gemeenten binnen zijn. In het voorjaar van 1832 was er in het kanton Wijk bij Duurstede (Kromme Rijngebied en Doorn) in dat opzicht echter nog niets gebeurd. Wel waren er op schrift gestelde onderlinge afspraken tussen de burgemeesters van de verschillende gemeenten. De opmeting van de percelen had, zoals we eerder zagen, inmiddels plaatsgevonden in de jaren 1828 en 1829, dus de kaarten die deze werkzaamheden hadden opgeleverd, konden bij het formeel vastleggen van de grenzen goed gebruikt worden.

In de zomer werd alles op alles gezet om de oprichtingsdatum van het kadaster te halen. In juli werden de processen-verbaal van grensbepaling opgesteld van de gemeenten Schalkwijk, Schouwen, Houten, Werkhoven en Cothen;

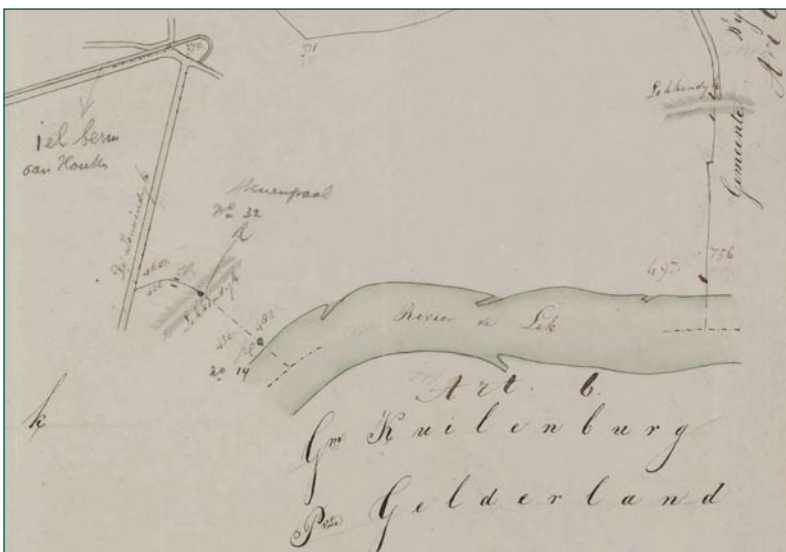
in augustus volgden Tull en 't Waal, Doorn, Langbroek en Sterkenburg en op 1 september was de beurt aan Wijk bij Duurstede. In de opgestelde processen-verbaal is al te lezen dat gebruik is gemaakt van de voorlopige grenzen die het eerder gevoerde overleg tussen de burgemeesters had opgeleverd. De grensbepaling was dus veelal verworden tot een formaliteit, al namen de betrokken notabelen van deze gemeenten volgens de beschrijvingen in de processen-verbaal nog wel de moeite om de met de wijzers van de klok mee verlopende wandeling rond hun gemeente af te leggen. Ook het vervaardigen van een figuratieve schets van grensbepaling per buurgemeente, zoals de officiële regels voorschreven, bleek al te veel gevraagd; steeds werden de grenzen in slechts één enkele tekening weergegeven; figuur 3 geeft een voorbeeld van zo'n figuratieve schets der grensscheiding uit één stuk.

In de voorafgaande opsommingen van gemeenten ontbreken nog Rhijnauwen, Bunnik, Odijk en Oud-Wulven. De documenten van deze gemeenten waren niet op tijd klaar. De uiteindelijke vaststelling van de gemeentegrenzen vond plaats net na de deadline in de eerste helft van oktober en blijkt een wassen neus: de betrokkenen gingen volgens de processen-verbaal niet eens meer naar buiten om hun werk, als mosterd na de maaltijd, volgens de geldende regels af te ronden. In de provincie Utrecht was alleen Maarn nog later; het kreeg zijn officiële grenzen pas in januari 1833, maar wel na een rondgang in de buitenlucht.

Grensconflicten

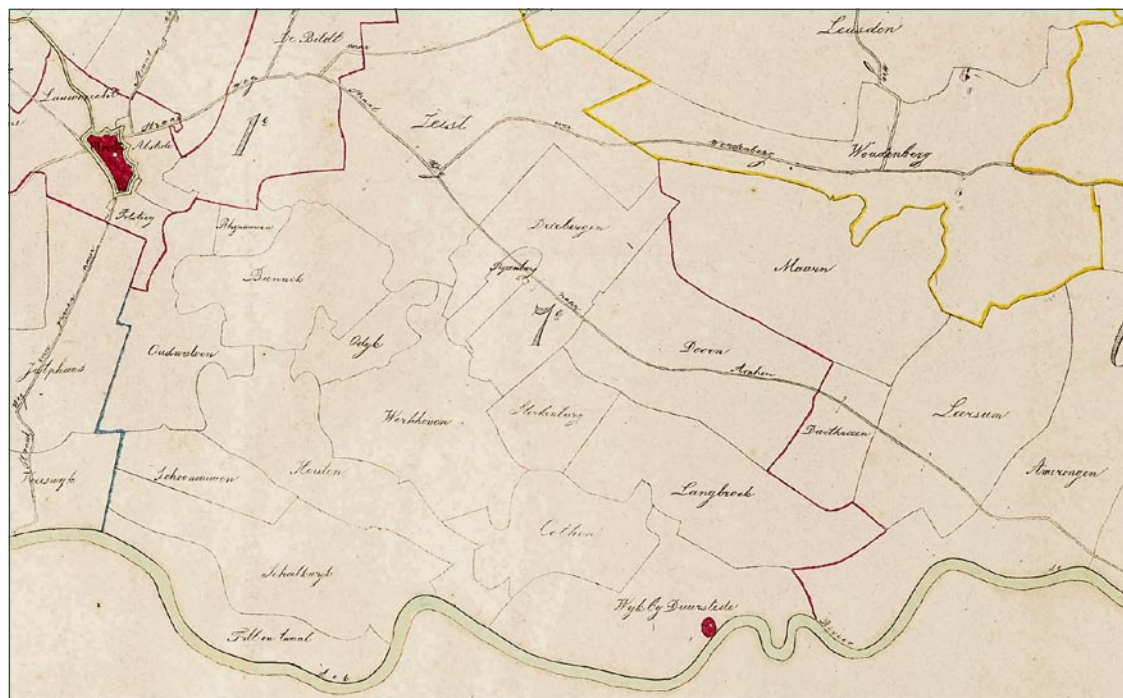
De voorlopige gemeentegrenzen waarvan men uitging, waren gebaseerd op de perceelsgewijze opmetingen van de betrokken gemeenten en in onderling overleg tussen de burgemeesters van die gemeenten vastgelegd. Voor grenzen met gemeenten net buiten het kanton Wijk bij Duurstede kon men tevens terugvallen op het in bijna alle gevallen eerder opgestelde proces-verbaal van grensscheiding van die gemeente. Je zou dan ook geen problemen meer verwachten bij de formalisering van de bestaande toestand. Toch bleken er nog grenskwesties te spelen. Burgemeester F.N. van Bern van Zeist weigerde in 1832 namelijk het proces-verbaal van grensbepaling van buurgemeente Rhijnauwen te tekenen. Hij achtte zich misleid door de landmeter-delimiteur die in 1825 de grenzen van zijn gemeente was komen bepalen en waarbij een stukje Zeist naar zijn mening ten onrechte was overgeheveld naar Rhijnauwen. Hij had het proces-verbaal destijds echter wel zelf getekend voor akkoord en het document was gezien en goedgekeurd door de gouverneur van de provincie Utrecht, dus zijn bezwaren haalden niets uit.

Er was ook een verschil van mening tussen Werkhoven en Rijsenburg over het verloop van de grens. Rijsenburg claimde de percelen 27 en 28 op de grens van Werkhoven en Driebergen (zie figuur 4). De landmeter vond echter dat er op die manier een vreemde uitloper van het grondgebied van Rijsenburg zou ontstaan en

4 Uitsnede uit de figuratieve schets der grensscheiding tussen de gemeente Werkhoven en alle aangrenzende gemeenten. Noord is linksboven. Links ligt Odijk en vervolgens met de wijzers van de klok mee Zeist, Driebergen, Rijsenburg en opnieuw Driebergen. De schets bevat nummers van kadastrale percelen (Werkhoven, sectie B, eerste blad), zoals op de grens met Odijk en Zeist, No 7 en op de grens met Zeist en Driebergen, No 8. Werkhoven en Rijsenburg waren het niet eens over de percelen met de nummers 27 en 28. Bijlage bij het proces-verbaal van grensbepaling van de gemeente Werkhoven, 16 juli 1832.

Bron: hisgis.nl

adviseerde negatief. De grens is vermoedelijk dan ook gebleven zoals in het proces verbaal van grensbepaling en de figuratieve schets van grensscheiding is aangegeven.

5 Uitsnede uit de kaart van de provincie Utrecht, met gemeentegrenzen volgens de in de periode 1818-1832 opgemaakte processen-verbaal van grensbepaling, door P. van den Bosch, 1836. Bron: Beeldbank Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht LeW_5D3_17707

Noten

1 *Methodique Verzameling der wetten, decreten, reglementen, instructiën en besluiten, betreffende het Cadaster van het Fransche Rijk, eerste deel* (Amsterdam 1812). Tevens in: *Bijvoegsel tot het Staatsblad, Achtste deel, Eerste stuk* (Dordrecht 1821) 398.

2 Meer, A.J. van der, 'Het kadaster en de gemeentegrenzen', *Geodesia* 21 (1979) 144-164.

3 Meer, A.J. van der, *Gemeentegrenzen in Nederland*, proefschrift TU Delft (Amsterdam 2007).

4 Kadaster, *Landmeetkundige instrumenten, Inventaris kadastermuseum 1C* (z.p. z.j.)

5 Het Utrechts Archief, toegang 1294, inv.nrs. 2689 (Maarssen en Zuilen), 2690 (Amerongen, Veenendaal), 2693 (Kromme Rijng gebied), 3799 (Abstede, Amerongen 1818, Darthuizen, Jutphaas, Leersum, Maarn, Tolsteeg,

Jutphaas), 3800 (De Bilt, Zeist) en 3801 (Abcoude, Baambrugge); toegang 1627, inv.nr 2040 (Vreeswijk).

6 Abstede was een buitengemeente van Utrecht en ging in 1823 over naar die gemeente. In 1857 werden Oud-Wulven en Schonauwen toegevoegd aan Houten, Rhijnauwen aan Bunnik, Sterkenburg aan Driebergen en Darthuizen aan Leersum. Driebergen-Rijsenburg is in 1931 ontstaan uit Driebergen en Rijsenburg. In 1962 werden Schalkwijk en Tull en 't Waal toegevoegd aan Houten. Odijk en Werkhoven fuseerden in 1964 met Bunnik. Cothen en Langbroek (Over- en Neder-Langbroek) werden in 1996 toegevoegd aan Wijk bij Duurstede. Amerongen, Leersum, Doorn en Driebergen-Rijsenburg zijn in 2006 opgegaan in de gemeente Utrechtse Heuvelrug. Bron: Van der Meer, A. en

O. Boonstra: *Repertorium van Nederlandse gemeenten vanaf 1812*, tweede druk (Diemen/Arnhem 2011). Zie ook figuur 5.

7 Gemeentearchief Gooise Meren en Huizen, OAN 127.6.

8 Het betreft de grenzen van De Bilt (1823) met Rhijnauwen, van Zeist (1825) met Bunnik, Odijk en Werkhoven, van Darthuizen (1819) en Leersum (1819) met Langbroek, van Vreeswijk (1819) met Oud-Wulven, Schonauwen en 't Waal, van Everdingen (1821) met 't Waal, van Abstede (1820), Tolsteeg (1820) en Jutphaas (1819) met Oud-Wulven en van Maurik (1825) met Wijk bij Duurstede. De jaartallen geven de jaren waarin het proces-verbaal van grensbepaling van de desbetreffende gemeente is opgemaakt.

9 Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Van IJzertijd tot nieuwbouwwijk

Unieke archeologie in Houten-Castellum

Een langgerekte strook grond in Houten-Zuid, aan de oostkant van de spoorbaan, heeft de status van Archeologisch rijksmonument. Dit 'Terrein 16' ligt op de westelijke rand van de Houtense stroomrug, ongeveer 4300 tot 2900 jaar geleden gevormd door de Rijn. Deze stroomrug, met restgeulen van de toen nog onbedijkte rivier, was om allerlei redenen een aantrekkelijke woonplek voor vroege bewoners. Al vanaf

Opraving Houten-Castellum in rood

Visfuij in situ

de midden Bronstijd, zo'n 3300 jaar geleden, vestigden zich mensen op de hogere delen van de stroomrug.

Het noordelijke deel van Terrein 16, ongeveer 2,1 ha, was bestemd voor de bouw van Houten-Castellum. Voorafgaand aan de realisering werd hier rond 2011 archeologisch onderzoek gedaan door de Vrije Universiteit. De onderzoeksresultaten stelden ons in staat om de wordings- en bewoningsgeschiedenis gedurende ongeveer 2600 jaar te volgen en uit te werken in een bijzondere expositie. Vanaf de vroege IJzertijd, via de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen tot in onze moderne tijd, staat de tentoonstelling stil bij de veranderingen in het landschap, ontstaan door de inwerking van de natuur en de mens. De expositie toont die veranderingen in een reeks fraaie, door ons werkgroepslid Peter Koch getekende beelden, 'artist's impressions'. De expositie draagt als titel: 'Van IJzertijd tot nieuwbouwwijk' en is bijzonder omdat het een beeld schetst van de bewoningsgeschiedenis van het gebied, aangevuld met vondstmateriaal. Er zijn vondsten gedaan van nationale allure: een gave boomstamkano en visfuijken van wilgentenen.

Genieten van de unieke archeologie in Houten-Castellum en het bezoeken van de expositie in het Oude Station in Houten kan iedere dinsdag en zaterdag van 11-15 uur, tot en met februari 2020.

* **Pieter Frederiks** (1943), planoloog, gepensioneerd, sinds 2004 lid van de Archeologische Werkgroep 'Leen de Keijzer' en lid van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN).

* **Peter Koch** (1949), grafisch vormgever, gepensioneerd. Sinds 1970 lid van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek', sinds 2009 lid van de Archeologische Werkgroep 'Leen de Keijzer' en sinds 2010 vormgever van dit tijdschrift.

Rivieren maakten ons landschap

Het landschap in onze omgeving is gevormd door nog onbedijkte rivieren. Die vorming begon na de laatste ijstijd, gedurende zo'n tienduizend jaar. Vooral de Rijn heeft al die tijd zand, klei en grind aangevoerd.

De rivier verandert van karakter op zijn reis vanuit het stroomopwaarts gelegen hogere achterland. In onze streken daalt de stroomsnelheid. Het gevolg is dat er in het stroombed sediment wordt afgezet: zand en grind in het midden van de rivier, steeds fijner zand naar de oevers toe en tenslotte heel fijne klei op plekken waar de stroom vrijwel tot rust is gekomen. Kenmerk van een rivier in laagland is de vorming van oeverwallen, opgeworpen door de dynamiek van het water. Bij hoog water, meestal in het voorjaar, kon de nog onbedijkte rivier gemakkelijk door zijn oeverwal heen breken en een geheel andere route gaan volgen. Het voormalige stroombed blijft achter als een dik pakket sediment, soms nog met een watervoerende restgeul. In de loop van de tijd gaat het kleipakket door uitdroging inklinken. Zand heeft deze eigenschap veel minder. Het resultaat van sedimentatie en selectieve inklinking is in het landschap zichtbaar in de vorm van een stroomrug. De oorspronkelijke oude kernen van 't Goy en Houten liggen op z'n stroomrug - de Houtense stroomrug - die meer dan 4000 jaar geleden is gevormd.

De onbedijkte rivier kon weliswaar zijn hoofdstroom verleggen, maar dat betekende niet dat de vorming van het landschap stopte. Op de stroomrug kon de restgeul vrij snel verlanden door vegetatie, maar hij kon ook nog lang actief blijven door toevloed van regenwater of water van de rivier in tijden van hoge waterstanden. Kortom de vorming van het landschap was dynamisch en complex. Daar kwam verandering in toen in de middeleeuwen dijken werden aangelegd.

Landschap, voedsel- en gebruiksplanten

Door grondmonsters te onderzoeken op resten van vegetatie en pollenanalyse weten we dat het landschap rond Houten-Castellum aanvankelijk bosrijk geweest moet zijn. Maar de komst van de mens leidde tot kap van bomen, voor constructie- en brandhout. Vanaf het begin van de midden IJzertijd (600 v.Chr.) tot het begin van de midden Romeinse tijd (200 n.Chr.), was

Gebroken emmertarwe in Houten-Castellum (PDU)

het landschap open geworden. Het was een waterrijk landschap. Op de hogere gronden groeiden loofbomen zoals eik, es en hier en daar een beuk. Op de lagere, natte gronden stonden vooral wilgen, elzen en populieren. De droge gronden waren in gebruik als woonerf, akker- en grasland. In het voorjaar, als het rivierwater gezakt was, werd op de lage komgronden het vee geweid.

De bewoners teelden in de IJzertijd vooral graan: emmertarwe, de oervader van onze huidige tarwe, gerst en gecultiveerde haver. Behalve granen verbouwden de bewoners ook duivenbonen en verzamelden ze bramen en vlierbessen. Daarnaast verbouwden zij vlas. Van de vezels van vlas werd linnen voor kleding geweven, uit het zaad perste men olie.

In de Romeinse tijd verbouwden de boeren dezelfde graansoorten als in de IJzertijd, maar speelt de verbouw van lijnzaad/vlas nauwelijks nog een rol. Men at, behalve duivenbonen, ook erwten. De granen waren het basisbestanddeel van het plantaardige voedsel. Waarschijnlijk werden gerst en emmertarwe grof gestampt en vervolgens in een pap of koek verwerkt. Onder invloed van de Romeinse bezetter kwamen

Bilzenkruid

paardenfokkerijen op. Zowel in grondmonsters uit de IJzertijd als de Romeinse tijd zijn onverkoolde zaden van bilzekruid aangetroffen. Bilzekruid had voor de bewoners in de Romeinse tijd mogelijk een bijzondere betekenis. De plant is uiterst giftig

Artist's impressions Houten-Castellum (Peter Koch)

en heeft een hallucinerende werking. Men gebruikte de plant mogelijk als medicijn en bij grafrituelen.

Bruggenbouwers in de IJzertijd

Verrassingen in de nederzetting van Houten-Castellum: behalve een kano en visvuiken zijn

600-500 v.Chr. Vroege IJzertijd, overgang midden IJzertijd

500-250 v.Chr. Midden IJzertijd

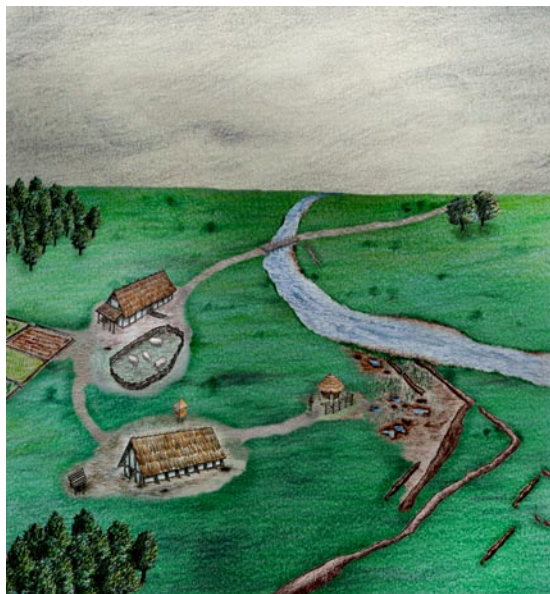
250-19 v.Chr. Late IJzertijd

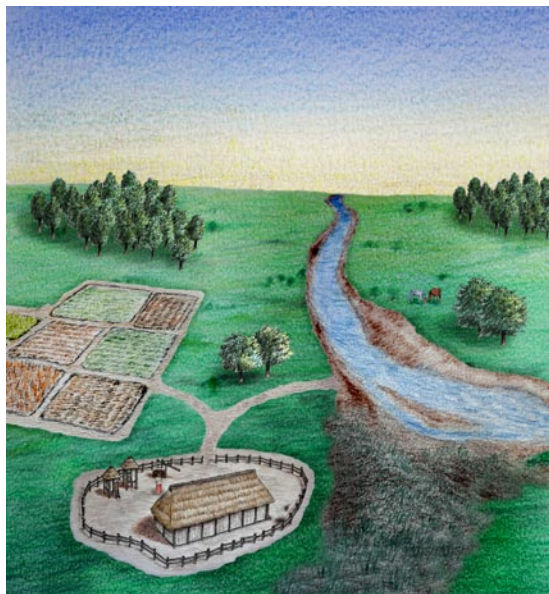
19 v.Chr.-40 n.Chr. Vroeg-Romeinse tijd

er restanten van bruggen aangetroffen! De bewoners wilden wel eens met droge voeten naar de overkant van het water en wat doe je dan? Je bouwt een brug... Duizenden jaren later vinden we er de resten van. In de loop van de midden IJzertijd wordt de geul geactiveerd door nieuwe watertoevoer. Er ontstaat een waterpartij in de vorm van een

langgerekt meertje met stromend water. Midden in het onderzoeksgebied zien we een smal gedeelte. De brug is juist over dit smalle deel van de geul geplaatst. Een brug bouwen is een zwaar karwei. Hoe zag zo'n brug er eigenlijk uit? Dat weten we niet precies, maar bijgaande tekening kan best in de buurt komen. Van de brug zijn de restanten van tien hou-

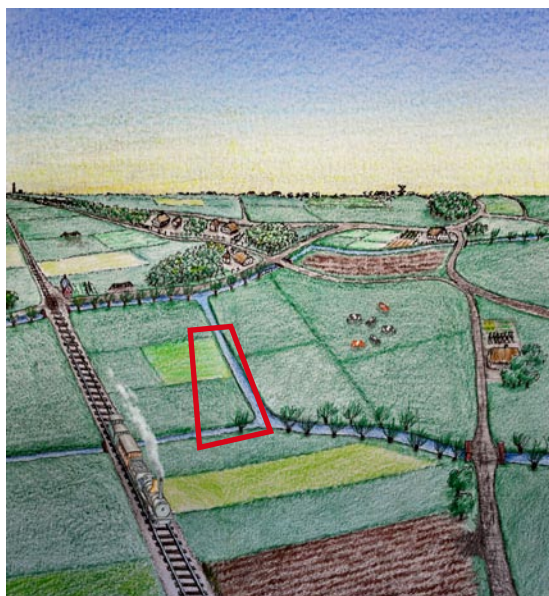
40-120 Vroeg- tot midden-Romeinse tijd

120-250 Midden-Romeinse tijd

450-600 Vroege Middeleeuwen

Spoorlijn 1868. Opgravingsterrein in rood

Houten-Castellum 2019. In rood het opgravingsgebied

ten brugpijlers gevonden. Uit het ontbreken van ingraafkuilen kan worden opgemaakt dat de palen in de bodem zijn geheid, mogelijk met een eenvoudige hei-installatie, zoals een driepoot met een houten hijsblok. De brug had een lengte van 8 m en was 1.4 m breed. De brugpalen lagen deels op ongelijke afstanden. Op de palen is misschien een houten vlonder bevestigd geweest. Enkele palen lijken in een later stadium te zijn vervangen en er zijn waarschijnlijk ook palen toegevoegd om de constructie te versterken. De palen vertonen bewerkingssporen van een bijl of dissel. Dat geeft toch wel een heel directe verbinding met onze vroege voorouders.

Er werd er soms een beschoeiing aan de waterkant aangebracht om de brug te beschermen. Daar zijn resten van gevonden. Ook in andere fasen van dit gebied zijn er brugconstructies geweest. Kennelijk hebben de bewoners altijd de behoefte gehad de rivier over te steken, maar dan wel met droge voeten! De vraag blijft wel waar het pad over de brug verder naar toe ging. Misschien wel naar een boerderij een paar honderd meter verderop. We zullen het nooit weten...

Peddelen in een boomstamkano

Een unieke vondst was een complete boomstamkano uit de midden IJzertijd. De kano

is gehouwen uit één elzenboomstam. Men gebruikte een bijl, hamer, dissel (dwarsbijl) en beitels. Mogelijk was het deels nog stenen gereedschap. De kano getuigt van goed vakmanschap: het heeft relatief dunne, goed afgewerkte wanden bij een lengte van 7 meter, een breedte van maximaal 50 centimeter en een hoogte van ongeveer 30 cm. Het vaartuig heeft puntvormige uiteinden en dat is zeer zeldzaam. Het is de eerste complete kano van dit type uit de midden IJzertijd, gevonden in Nederland. In de puntige kanosteven zijn inkepingen zichtbaar. Hieraan kon men een afmeertouw bevestigen. Maar die inkepingen kunnen ook een ander doel hebben gediend. Bijzonder is namelijk dat in de directe omgeving een bewerkte eikenhouten balk van 1,17 meter lang is gevonden, met in het midden een versmald deel. Mogelijk werd de balk met touw aan de ingekepte punt van de kano bevestigd waardoor er als het ware twee handvaten ontstonden, waarmee men het vaartuig op het land kon trekken. Denkbaar is dat de kano zodoende van de ene geul naar het andere gesleept kon worden. Het vaartuig zal gebruikt zijn voor transport of visvangst.

Boomstamkano in stalen bekisting

De kano is in een metalen bak vervoerd naar de desbetreffende rijksdienst in Lelystad voor onderzoek en conservering. De boomstamkano is nog niet voor expositie in Houten teruggekeerd.

Rituelen en bijzondere deposities

In de midden IJzertijd is aan de rand van de geul een bijzondere structuur aangelegd. Het is een terrein van 16 bij 18 m. Archeologen noemen het een enclosure. Gelet op het vondstmateriaal zijn hier misschien rituelen uitgevoerd die samenhangen met voorouderverering of dodencultus. Binnen en direct rond de enclosure zijn ijzeren kropnaalden, fibulae, gordelhaken, speerpunten, complete potten, menselijk bot, slingerkogels en maalstenen gevonden. Een speciale vondst betreft scherven van een enorme pot die lijkt op een mengvat voor wijn uit Noord-Frankrijk, mogelijk gebruikt bij rituele drinkgelagen om de relatie met de voorouders te markeren.

Ook interessant is een graf in de restgeul, iets ten zuiden van de enclosure. De vondsten omvatten menselijk bot, slingerkogels, Marneachtig aardewerk en metalen objecten. Ook deze plek brengen we in verband met voorouderverering of dodencultus. In het graf was een ongeveer 40-jarige man bijgezet in een houding met opgetrokken benen. Omdat crematie gebruikelijk was in de IJzertijd moeten we aan dit graf een rituele betekenis toekennen.

Opvallend was de vondst van enkele losse menselijke schedels met sporen die doen denken aan het ritueel exposeren van de schedels. Bijzonder is de vondst van aardewerk waarvan de bodems moedwillig lijken te zijn afgeslagen, wellicht met een rituele bedoeling.

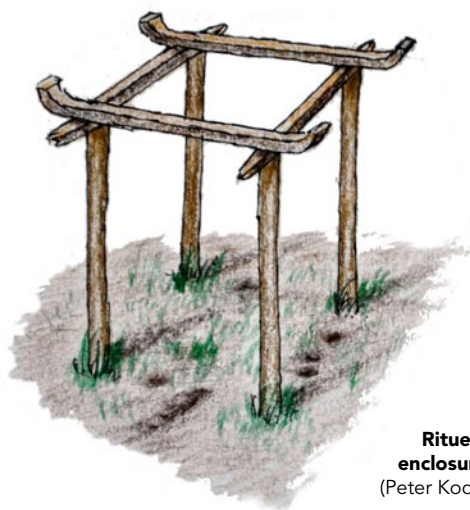
Ook in de Romeinse tijd is sprake van speciale, rituele deposities, vooral in waterkuilen. Wapens werden soms in waterrijke omgeving gedeponeerd door legionairs, die na 25 jaar trouwe dienst afzwaaiden: een verlatingsritueel. De afbraak van een boerderij ging soms gepaard met een ritueel. Men begroef daarbij objecten, we noemen dat een verlatingsdepositie. Uit waterkuilen komen bijvoorbeeld tegelijkertijd bouwafval, een kom van handgevormd aardewerk en een houten schaal tevoorschijn. In andere waterkuilen vond men een bijzondere ijzeren zegelring, complete halzen van een kruik, een bronzen gesp en een munt. Het gaat niet om normaal afval dat per ongeluk in de waterkuil terecht is gekomen, maar om een depositie.

Mensenschedel in situ

Visserslatijn

In de vroege en midden IJzertijd (ca. 650-200 v. Chr.) stroomde helder, voedselrijk water door de restgeul in het onderzoeksgebied. De vroege bewoners deden aan visvangst. Men ving graag karper, paling en snoek. Dat weten we uit het onderzoek naar schubben en vis-skeletdelen. De archeologen vonden resten van drie visfuike, waarvan er één nog in redelijke staat verkeerde. Deze fuik uit de midden IJzertijd, is trechtervormig, ongeveer 1 meter lang en gevlochten van wilgentenen. De fuik was op de met aardewerkscherven beklede bodem van de geul geplaatst. Het eind was open en werd afgesloten met een taps toelopende houten stop, zodat de naar binnen gezwommen vissen niet konden ontsnappen. Voor de brede mond van de fuik plaatsten de bewoners een visweer van wilgenhouten palen, die in een half ovaal

Rituele enclosure
(Peter Koch)

rond de fuik stonden, waardoor de vissen naar de ingang van de fuik geleid werden. In de loop van de eeuwen slibde de geul soms bijna dicht, maar in de Romeinse tijd stroomde er volop water door de weer actieve geul. De bewoners vingen ook in deze tijd vis met behulp van fuiken.

Vlak bij de resten van een van de visfuiken heeft men een bolvormig stuk elzenhout van 8 bij 12 cm aangetroffen met een gat in het midden. Wellicht diende het bolvormige object als drijver en zat het aan een net dat de vis naar de fuik moest leiden. Het kan ook hebben behoord tot een staand visnet, want er zijn ook netverzwaarders opgegraven.

Een van de vroegste fuiken is gerestaureerd, maar is om logistieke redenen helaas niet te bewonderen op de tentoonstelling, maar wel in het gemeentehuis van Houten.

Aardewerk uit de prehistorie

In Houten-Castellum is interessant handgevoerd (niet op de draaischijf gemaakt) aardewerk gevonden uit de vroege en midden IJzertijd. Typische stijlelementen van het vroege aardewerk: hals en schouder van de potten hebben ongeveer dezelfde lengte. Een beperkt deel vertoont invloed van de Marne-stijl. Marne-aardewerk werd gemaakt in het noorden van Frankrijk. De wanden van deze gepolijste potten zijn scherp geknikt en het is meestal reducerend gebakken, zwart of donker-

grijs. Dit type aardewerk wordt in onze streken vaker aangetroffen en kan een aanwijzing zijn van sociaal-culturele of economische contacten over grote afstand.

Het grootste deel van het handgevoerd aardewerk dateert uit de midden en late IJzertijd. Een aanzienlijk deel is lokaal geproduceerd en is vaak besmeten. Pottenbakkers brachten daarbij vóór het bakken een ruwe laag natte klei aan op de buitenkant van het product.

In de late IJzertijd zijn invloeden van culturen uit noordwestelijke streken zichtbaar. Dat is vooral te zien aan de specifieke randversiering, aangebracht aan de binnenkant van de potrand. In de late IJzertijd en vroeg Romeinse periode is de randversiering vooral aan de buitenkant aangebracht. De wandafwerking is vaak geglad of besmeten met grote klodders. Handgevoerd aardewerk met wandversiering zien we slechts in beperkte mate.

Opmerkelijk is de hoeveelheid fragmenten van eenvoudige inheemse open schalen. Een bijzondere vondst betrof fragmenten van een groot aardewerken vat, waarschijnlijk 85 cm hoog. Voorts zijn er complete handgevoerde potten gevonden, soms meerdere samen gedeponneerd. Dat kan wijzen op een speciale depositie, bijvoorbeeld een offer bij het verlaten van een huis, bij het plaatsen van een brug of bij een grafritueel.

Al in de prehistorie werd in kustgebieden zeezout gewonnen en vervoerd in zoutcontainers of zoutgootjes, gemaakt van zachtgebak-

ken, poreus aardewerk. Dit type aardewerk, briquetage, is in ons opgravingsterrein teruggevonden. Dat wijst op handelscontacten in deze vroege periode.

Spinklossen en weefgewichten van aardewerk bewijzen de verwerking van wol en de productie van textiel. Keramische roosters, ovenplaten en haardkragen werden gebruikt voor de bereiding van voedsel. Maar ze kunnen ook onderdeel zijn geweest van pottenbakkersovens. De vondst van fragmenten van aardewerken kaasvormen wijst op de productie van kaas.

Metaal uit de prehistorie

In Houten-Castellum zijn 344 metalen objecten gevonden uit de IJzertijd. De omvang van het prehistorische metaalcomplex is voor Nederland uniek. Dat komt door het intensief gebruik van metaaldetectors, de conserveringsomstandigheden, bijzondere deposities en bewoning over een lange periode, mogelijk door een sociale bovenlaag.

Kledingaccessoires

De oudste metalen kledingaccessoires zijn kledingnaalden of kropspelden, waarvan enkele exemplaren al uit de 6e eeuw v.Chr. dateren. Het zijn kwetsbare objecten, mogelijk lokaal gemaakt. Vanaf de 4e eeuw v.Chr. werden kropspelden verdrongen door ijzeren en bronzen mantelspelden, fibulae. De vroegste fibulae zijn van Keltische oorsprong en zijn via uitwisselingsnetwerken langs de rivieren verspreid. Drie fibulae komen uit de midden of late IJzertijd. Andere sieraden: armbanden, vlechtringen voor het haar, oorringen, kralen. Mannen droegen het haar in vlechten of haarstrengen, bij elkaar gehouden door bronzen ringen. Het fragment van een bronzen torque (halsring) is uiterst zeldzaam, mogelijk een importstuk. Opvallend is de vondst van een bronzen oorring met een barnstenen kraal. We zien ook versierde ringen van loodtin, mogelijk sierraden. Het kunnen uiteinden zijn van armbanden of torques.

Wapens

We zien 2 kleine ijzeren speerpunten met een bladvormig blad en één grote speerpunt met een vlamvormig blad. Vergelijkbare speerpunten, maar dan in brons, zijn al bekend uit de midden Bronstijd.

Oorring met
barnsteen (PDU)

Draadfibula (PDU)

Scheermes (PDU)

Gereedschap

Men vond messen (zonder heften) en een geïmporteerd scheermes, uniek voor Nederland. Verder zijn er ijzeren priemen, drevell, beitels, krabbers, krammen, kettingschakels, boetnaald, klinknagels gevonden. Een opvallend ijzeren object bestaat uit een hol kokertje waaruit in het midden een haakje is gesmeed. In het kokertje is een staafje gemaakt dat waarschijnlijk los in het kokertje zat en heen en weer geschoven kon worden. Functie?

Metaalbewerking

In diverse IJzertijdvondstlagen zijn metalen objecten gevonden die wijzen op ijzer- en bronsbewerking. De objecten bestaan uit baren, smeltbrons, smelttin en deels gerecyclede objecten.

Dierlijk bot en de veestapel

Dierlijk bot geeft informatie over de veestapel, vertellen ons ook over voeding, agrarische bedrijfsvoering en zelfs nijverheid.

Gedurende de hele bewoningsperiode bestond de veestapel voornamelijk uit rund, schaap, varken en paard. Honden werden ook gehouden. Wilde zoogdieren en vogels werden af en toe bejaagd als aanvulling op het menu. Gewei werd verzameld als grondstof voor gebruiksvoorwerpen.

De verhouding tussen de gehouden diersoorten verandert in de tijd. Het percentage rund daalt licht van de midden IJzertijd tot de vroeg Romeinse periode, om in de midden Romeinse periode weer te stijgen. Het aandeel schaap neemt licht toe tot de vroeg Romeinse tijd, om daarna te dalen. Het aandeel paard stijgt in de genoemde periode, misschien onder invloed

Gaffel (PDU)

Boerderij met porticus (Peter Koch)

van de vraag van het Romeinse leger. Deze ontwikkelingen zien we ook elders in de regio. Aanvankelijk werden runderen vooral om de melkproductie gehouden. Later lag de nadruk meer op vlees, huiden (leer), trekkracht en mest. Runderen worden in de loop van de tijd steeds groter. Schapen werden aanvankelijk vooral gehouden om het vlees, maar in de midden Romeinse tijd vindt een omslag plaats naar de productie van wol. Er is een fors aantal spinstenen opgegraven.

Benen voorwerpen werden als huisvuil gemaakt en dienden onder andere voor wol- en leerbewerking en voor vlechtwerk van manden en visuiken. Een type gebruiksvoorwerp springt qua aantal boven andere benen voorwerpen uit: de aangepunte en bewerkte scheenbeenderen van schaap of geit. De functie ervan is ons niet bekend.

Boerderijen

Uit het gevonden materiaal kunnen we afleiden dat de economie in de nederzetting van Houten-Castellum gedurende vele eeuwen steunde op het gemengd boerenbedrijf: akkerbouw en veeteelt. Hierop wijzen ook de in ons terrein aangetroffen sporen van woonstalboerderijen. In deze huizen leefden mens en vee onder één dak. Fosfaatplekken laten zien waar het vee heeft gestaan.

De woonstalboerderijen uit de prehistorie en de Romeinse tijd varieerden in grootte. De twee aangetroffen boerderijen uit de Romeinse tijd in ons onderzoeksgebied, waren ongeveer 16 m lang en 6 m breed, respectievelijk 19 m lang en 6,5 m breed. Vaak werd de dakconstructie ondersteund door één rij palen die de inpandige ruimte in tweeën deelde. De huizen werden

door de lokale bevolking gebouwd met materiaal, verzameld in de nabije omgeving. Houten palen voor de constructie, wilgentenen en klei voor de wanden, leem voor de vloeren en riet of stro als dakbedekking. Deuren zaten als regel in de lange zijden van de boerderij. Kookvuren brandden in een kuil in het woongedeelte, de rook verdween door een gat in het dak.

Nabij het erf stonden spiekers. Dat zijn opslagplaatsen voor kwetsbare voedselgewassen. Spiekers stonden op palen, ter bescherming tegen overstromingen en ongedierte. In de nabijheid lagen greppels, afvalkuilen en waterkuilen.

De kleinste boerderij uit de vroeg Romeinse tijd had een bijzonder soort veranda of porticus aan de korte wand. Dat wordt wel gezien als een vorm van romanisering, dat wil zeggen invloed van de Romeinse bezetting. Zou de boerderij eigendom zijn geweest van een afgezwaaide Bataafse of Romeinse soldaat? Wie zal het zeggen.

Munten, van ruil- naar geldeconomie

We verplaatsen ons in gedachten naar de vroege IJzertijd, 2700 jaar geleden. Er vestigden zich nieuwe bewoners in onze streken. Ze leefden van de landbouw, veeteelt, visserij en jacht. Er waren ook ambachtslieden zoals pottenbakkers, mandenvlechters, been- en geweibewerkers. De bewoners waren in hoge mate zelfvoorzienend. Overschotten en ambachtelijke producten werden geruild.

Met de komst van Romeinse troepen, ongeveer 2000 jaar geleden, werd het muntgeld in onze contreien geïntroduceerd. Aanvankelijk zal de inheemse bevolking die glimmende muntjes eerder hebben gewaardeerd als prestigeobject

dan als betaalmiddel. Maar heel schoorvoetend zal er, naast voortzetting van de traditionele ruileconomie, toch ook iets van een geldeconomie zijn ontstaan. De intrede van jonge inheemse mannen in het Romeinse leger zal dit proces hebben versterkt, want soldij werd in klinkende munt uitbetaald.

We vonden niet bijzonder veel munten in ons opgravingsterrein, in aanmerking genomen de nabijheid van het Romeinse fort Fectio. We tellen 40 Romeinse munten: onder andere zilveren denarii, bronzen sestertii en assen. Het merendeel stamt uit de tijd van de Romeinse Republiek en vooral de eerste Romeinse keizers Augustus, Tiberius en hun vroege opvolgers. Opvallend zijn de munten met een soort naslag: de klop. Een deel ervan is uitgegeven in de periode dat de Romeinse veldheer Germanicus, na de Romeinse nederlaag in het jaar 9, wraakacties ondernam tegen Germaanse stammen. Zouden 'onze' jonge bewoners aan Romeinse kant hebben deelgenomen aan die veldtochten? Ook bijzonder zijn twee Avaucia-muntjes, buiten het centrale Romeinse gezag om geslagen in Gallo-Romeinse traditie, maar wel door het leger geaccepteerd. Munten van na het jaar 250 vinden we nauwelijks, een aanwijzing dat de bewoning uitdooft. Opvallend is de vondst van drie dertiende-eeuwse munten of penningen uit Holland, Utrecht, Brabant. Het is een raadsel hoe die daar terecht zijn gekomen, want van bewoning was al lang geen sprake meer. Hoe komen munten eigenlijk in het veld terecht? Bijna volledig door verlies want de meeste munten komen tevoorschijn van de erven van woonstalhuizen. Maar er zijn ook munten opgegraven in een rituele omgeving: bij ingebruikname of afbraak van een boerderij of brug, bij een religieuze gedenkplaats.

Avancia (PDU)

Denarius (PDU)

Sestertius met klop (PDU)

Glazen armband (fragment), La Tène-cultuur (PDU)

Ribkom millefiori-glas (fragment) (PDU)

Glazen kraal (PDU)

Glas

In ons opgravingsterrein is naar verhouding weinig glas aangetroffen (41 stukjes), uit de IJzertijd en de Romeinse periode. Qua aantal en type wijkt dat niet veel af van glasvondsten in vergelijkbare nederzettingen elders in onze regio.

Het glas uit de IJzertijd betreft fragmentjes van armbanden uit de Keltische La Tène-cultuur. Het zijn stukjes van één- en meer-ribbige glazen armbanden met een blauwe kleur. Niet verrassend deze vondsten, omdat er aanwizingen zijn van een handels(?)depot van dit soort La Tène-sieraden in een IJzertijd-nederzetting nabij Werkhoven.

Uit de Romeinse periode tellen we in totaal 37 fragmenten glas, afkomstig van flessen, ribkommen, potten, kannen, zalfjes, vensterglas. Dit Romeinse gebruiksglas heeft de typerende blauwgroene kleur. Bijzonder is de vondst van enkele scherven van ribkommen van het meerkleurige millefiori-glas uit de vroege Romeinse tijd. Bij de vervaardiging maakten de glaswerkers kleine rolletjes van verschillende kleuren glas, die vervolgens onder verhitting in een mal werden gedrukt. Eveneens Romeins zijn glazen kralen en een kraal van faience.

Het glas zal grotendeels zijn geïmporteerd uit productiecentra in het Rijnland en Noord-Italië. Via het Romeinse leger zullen de meeste glazen voorwerpen in de nederzetting van Houten-Castellum terecht zijn gekomen.

Schrijfplankje

Een bijzonder houten voorwerp uit de midden Romeinse tijd is een schrijfplankje. Schrijfplankjes worden ook wel wasplankjes genoemd, omdat in het verdiepte deel bijenwas vermengd met houtskool werd aangebracht, waarin met een metalen pen (stilus) werd geschreven. Naast het alledaags gebruik voor het maken van aantekeningen, het schrijven van

Schrijfplankje, *tabula cerata* (fragment) (PDU)

brieven, dienden schrijfplankjes speciaal voor officiële stukken, zoals huwelijks- en geboorteakten, akten van koop en huur, testamenten, kwitanties, leningen, borgstelling e.d. Schrijfplankjes kon men verzegelen door middel van een zegeldoosje.

Het in Houten-Castellum gevonden plankje heeft aan beide zijden een schrijfvlak. Hieruit kan worden afgeleid dat het hier gaat om een midden-plankje uit een set van drie of meer plankjes. Romeinse plankjes werden meestal van zilverspar gemaakt. Zilverspar komt echter niet voor in Nederland. Ons plankje is van beukenhout, het zou daarom lokaal vervaardigd kunnen zijn. Het plankje verkeerde in slechte staat toen het werd gevonden. De gaten in het plankje zijn veroorzaakt door wortels van planten die door het plankje zijn gegroeid. Alleen het gat in de rand is door mensen geboord.

Aardewerk uit de Romeinse tijd

In de nederzetting van Houten-Castellum is veel handgevormd aardewerk uit de Romeinse

tijd gevonden. Dat wijst erop dat het inheemse aardewerk opmerkelijk lang en in belangrijke mate voor voedselbereiding en opslag is gebruikt, zelfs tot in de midden Romeinse tijd. Er waren ook invloeden uit het noordelijke kustgebied want er is handgevormd Fries streepband-aardewerk aangetroffen. Ook in andere nederzettingen in het Kromme Rijngebied blijft het handgevormde aardewerk nog lang dominant en dat is opmerkelijk want men had via Romeinse militaire netwerken wel degelijk toegang tot gedraaid import-aardewerk.

Gedraaid aardewerk - op de draaischijf gemaakt - werd weliswaar vanaf de vroeg Romeinse tijd geïmporteerd, maar nog slechts in zeer beperkte mate voor dagelijks gebruik toegepast in onze nederzetting. Een voorbeeld hiervan zijn kurkurnen waarin via Romeinse netwerken speciaal voedsel werd aangevoerd en waarvan scherfmateriaal is gevonden. Pas vanaf ongeveer 70 na Chr. was er sprake van vermenging van import-aardewerk met het inheemse handgevormde materiaal. Uit de wijde omgeving van Keulen in het Rijnland werden in de vroege en midden Romeinse tijd amforen en dolia met voedsel en vloeistoffen over de Rijn aangevoerd, bestemd voor de soldaten in Castellum Fectio. Ook de vondsten in onze nederzetting van het luxe terra sigillata uit Zuid-Gallië, het terra nigra aardewerk en het geverfde keramiek wijzen op invloeden via militaire netwerken. En er verschijnen wrijfschalen voor de bereiding van voedsel op het inheemse toneel. Vanuit het Scheldegebied werd grijsbakkend gedraaid aardewerk ingevoerd. Een speciale categorie gevonden aardewerk betreft slingerkogels.

Uit de midden Romeinse tijd (70 – 120 na Chr.) zijn in een greppel, een visfuk en drie handgevormde potten aangetroffen, weliswaar gebroken, maar compleet. Het is in de nederzetting van Houten-Castellum een van de meest

Terra sigillata, fragment schaal (PDU)

Handgevormde potten in situ (PDU)

**Dolfinfibula
uit Britannia/
Engeland (PDU)**

Nagelreiniger (PDU)

**Kruisboogpijl
(PDU)**

**Gesp, peltavormig
(PDU)**

**Zwaardschede-
beslag (PDU)**

**Dekseltje van een
zegeldoosje (PDU)**

omvangrijke rituele deposities uit de Romeinse periode, mogelijk gedeponerd bij het buiten gebruik raken van een bouwwerk.

Metaal uit de Romeinse tijd en de vroege Middeleeuwen

Niet minder dan 772 metalen objecten zijn Romeins, waarvan ruim 30 % vooral bronzen fibulae, mantelspelden. Verder zijn er armbanden, hangers en 10 vingerringen opgegraven. Bijna de helft van de mantelspelden zijn eenvoudige draadfibulae, die vanaf 60 n.Chr. in de mode komen. Tot de vroege fibulae behoren geïmporteerde exemplaren: zeven uit Germaanse gebieden en één uit Engeland, hier waarschijnlijk terecht gekomen via militaire connecties. Brachten importbruiden fibulae mee uit Germaanse streken? Afgezwaaide veteranen brachten militaire uitrustingsstukken mee naar huis. Al eerder werden 7 ijzeren wangkleppen van Romeinse helmen gevonden.

Gereedschap

We zien een grote ijzeren lepelboor en drie steekbeitels en een gaffel. Misschien was een van de beitels onderdeel van een blokschaaf.

Militaria en paardentuig

Elf objecten behoren tot militaria en tweentwintig tot paardentuig. Van de verdedigingswapens zien we een bronzen plaatpantser. Bij de aanvalswapens vinden we het bronzen driehoekig beslag van een rijkversierde zwaardschede van het vroeg Romeinse type Mainz en een bronzen zwaardschedeklem. Verder is er een ijzeren speerpunt en een pijlpunt gevonden, waarschijnlijk van een kruisboogpijl. Van

een heupgordel zijn zes stukken afkomstig: een bronzen peltavormige gesp, een rechthoekige vertinde beslagplaat, een bronzen stuk sierbeslag, bronzen eindbeslag en eindbeslag van een wapenschort. De categorie paardentuig is met driëntwintig objecten beperkt voor een rurale nederzetting: riembeslag, eindbeslag, riemverdelers, een passant, een enkelbladshanger en een druppelvormige hanger. En we zien een deel van een paardenbit.

Overige objecten

Men vond een versierde bronzen nagelreiniger en een bronzen draaisleutel. Verder zien we fragmenten van bronzen lakzegeldoosjes uit de 1e eeuw, namelijk een dekseltje versierd met een geprofileerde fallus, en een doosje met vier gaatjes. Opmerkelijk is de vondst van een zilveren armpje met hand en schild, afkomstig van een onbekend Romeins godenbeeldje. In Nederland zijn slechts enkele andere voorbeelden van zilveren beeldjes bekend. Een ander opmerkelijk object betreft de zilveren staf van de god Mercurius, mogelijk afkomstig van een beeldje. We zien ook een koker waarvan het bodem- en het bovenplaatje ontbreken. De

**Merovingische
vierpasfibula (PDU)**

**Staf Mercurius,
zilver (PDU)**

Het spoorstation rond 1900

koker bestaat in feite uit twee kokers die in elkaar schuiven. Op de buitenkant is versiering te zien. De vondst komt uit een midden Romeinse geul. Was het een blaasinstrumentje? Verder vond men sporen van metaalbewerking: metaalslakken, smeltafval en een bewerkt bronzen baartje.

Metaalvondsten uit de overgang van Romeinse tijd naar de vroege Middeleeuwen zijn schaars. We zien twee identieke diabolovormige knoppen van een steunarmfibula, gedateerd tussen 375 en 450. Twee andere fibulae horen thuis in de 6de eeuw. Een ervan is een zeldzame Merovingische vierpasfibula van verguld zilver, ingelegd met almandijn, uit Noord-Frankrijk en het gebied tussen Main en Donau. Een secundair aangebrachte perforatie wijst op hergebruik als hanger. Dit type is in Nederland alleen bekend uit het vroegmiddeleeuwse grafveld van Rhenen. Een andere vondst betreft het bronzen fragment van een Merovingische beugelfibula.

De spoorweg van 1868/1870 en later

In de loop van de 19e eeuw veranderde het landschap nabij 'ons' opgravingsterrein op nieuw, door de komst van het spoor. In 1868 (zie artist's impression op pagina 9 rechtsonder) werd het eerste gedeelte van 'Staatslijn H' opgeleverd, de noord/zuid-spoorverbinding vanaf station Utrecht. Het was aanvankelijk enkelspoor. Maar wat deed het ertoe: de dorpen Houten en Schalkwijk kregen immers een trein en een spoorstation! In 1870 was Staatslijn H voltooid en sloot het via 's-Hertogenbosch aan op het Brabantse (en het Belgische) spoorweg-net. De bouw van spoorbruggen over Lek, Waal en Maas waren huzarenstukjes.

Vanaf 1868 stopte de stoomtrein een paar keer per dag op Station Houten. Je kan niet zeggen dat het er storm liep, maar in dat eerste jaar stapten er toch gemiddeld 40 reizigers per dag in of uit Station Houten. En er stopten ook goederentreinen.

Veel later werd het aanvankelijke enkelspoor verdubbeld, kwam elektrificatie op gang en bouwde men zuidelijk van Houten een spoor-dijk, vanwege de oprit naar de spoorbrug over het Amsterdam-Rijnkanaal. Vandaag de dag liggen er in Houten vier sporen en twee nieuwe stations. Het oorspronkelijke negentiende-eeuwse spoorstation Houten werd tot monument verklaard en heeft na de verplaatsing in 2007 nieuwe functies gekregen.

Geraadpleegde literatuur

- Berendsen, H.J.A.: *Geomorfogenetische kaart van Zuid-Utrecht*, schaal 1:25.000, blad 4 Werkhoven. Utrecht, 1982
- Broeke, P.W. van den: *Het handgevormd aardewerk uit de IJzertijd en de Romeinse tijd in Oss-Ussen. Studies naar typochronologie, technologie en herkomst*. Diss. Leiden, 2012
- Dinter, M. van.: *Living along the Limes. Landscape and settlement in the Lower Rhine Delta during Roman and Early Medieval times*. Diss. Studies in Earth Sciences 135. Utrecht, 2017
- Dockum, S. van: *Houten, Houten-Zuid*. ROB. Jaarverslag. Amersfoort, 1994
- Es, W.A. van en W.A.M. Hessing (red): *Romeinen, Friezen, Franken in het hart van Nederland*. Utrecht, 1994
- Magdelyns, F.: *150 Jaar Staatslijn H*. In: *Het Kromme-Rijngebied*. Tijdschrift van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'. September 2018 (52-3)
- Nicolay, J.: *Armed Batavians. Use and significance of weaponry and horse gear from non-military contexts in the Rhinedelta*. Amsterdam Archeological Studies 11. Amsterdam, 2007
- Renswoude, J. van en D. Habermehl (eds): *Opgravingen te Houten-Castellum. Bewoning langs een restgeul in de IJzertijd, Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen*. ZAR 65 VUHbs Archeologie. Deel 1 en deel 2. Amsterdam, 2017
- Roymans, N., T. Derks en S. Heeren (red): *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk*. Opgravingen te Tiel-Passewaaij. Utrecht, 2007
- Vos, W.K.: *Bataafs platteland. Het Romeinse nederzettingslandschap in het Nederlandse Kromme-Rijngebied*. Diss. Amersfoort, 2009
- Wal, A. ter, C. Kalisvaart en P.F.J. Franzen: *Houten Castellumterrein*. Proefsleuvenonderzoek. 's-Hertogenbosch, 2012. BAAC rapport A-08.0412

De Meer en de ontginningen onder Driebergen

Door de weilanden ten zuidwesten van Driebergen kronkelt een watertje dat bekend staat als de Meer. Tegenwoordig is het op veel plaatsen nauwelijks nog in het landschap herkenbaar en onderscheidt het zich slechts door het bochtige verloop van de omliggende rechte sloten. Toch heeft dit bescheiden stroompje ooit een belangrijke rol gespeeld bij de ontginning van de broeklanden onder Driebergen, omdat het als ontginningsbasis en afwatering dienst deed.

In zijn gezaghebbende studie van het Kromme Rijngebied stelde Cees Dekker dat de Meer als ontginningsbasis nauwelijks interessant was, 'omdat vrijwel direct, toen de ontginning nog in volle gang was, de uitwetering van Langbroek er doorheen werd gegraven.'¹ Volgens deze auteur had de Meer dus maar heel kort gefunctioneerd, omdat de afwatering vrijwel meteen door de al snel gegraven Langbroeker-

De Driebergse Meer bij Odijk

wetering werd overgenomen. Maar is dat wel zo?

In dit artikel gaan we op zoek naar de geschiedenis van de Meer in relatie tot de ontginningen onder Driebergen, waarbij we ook het naburige Langbroek onder de loep nemen. Daarbij komen we tot de ontdekking dat de Meer niet alleen een substantiële periode dienst moet hebben gedaan als afwatering van de ontginningen onder Driebergen, maar dat ook de

* **Luit van der Tuuk** is zelfstandig onderzoeker, publicist en conservator van Museum Dorestad in Wijk bij Duurstede. Hij heeft een reeks artikelen en meerdere boeken geschreven, voornamelijk over de geschiedenis van Noordwest-Europa in de vroege middeleeuwen met onderwerpen als handel en scheepvaart, Dorestad en de Noormannen.

De Kromme Rijn bij Beverweerd

eerste ontginning in Langbroek erop kan hebben afgewaterd. Vermoedelijk was dat het ontginningsblok de Vijfentwintig Hoeven dat direct op het broekland onder Driebergen aansloot en niet het drie kilometer verderop gelegen blok de Veertig Hoeven, zoals Dekker aannam.²

Het landschap

Tussen de stroomruggen van de Kromme Rijn en de hogere zandgronden van de Utrechtse Heuvelrug ligt een laaggelegen komgebied met fijne rivierklei. Slechts op enkele plaatsen hebben zich laagjes veen ontwikkeld die soms aan het oppervlak komen.³ In de middeleeuwen kon deze drassige wildernis niet in cultuur gebracht worden, omdat het gebied met grote regelmaat blank stond. Daardoor hadden zich in deze broeklanden rietmoerassen en elzenbroekbossen ontwikkeld, vegetatie die het water als een spons vasthield. Dit natte gebied werd niet of nauwelijks bewoond, maar was niet zo on-

doordringbaar als het grote Hollands-Utrechtse veengebied in het westen van ons land, waar het veen een dik pakket had gevormd. Volgens een kroniekschrijver uit de elfde eeuw was er vanouds niemand in deze uitgebreide wildernis te vinden, 'behalve jagers en vissers'.⁴

De droogste gedeelten langs de randen van het broekland ten zuidoosten van Utrecht zullen als meenten, als (gemeenschappelijke) weiden en hooilanden, in gebruik zijn geweest. Deze weiden waren zonder herkenbare systematiek op initiatief van een domeinheer of diens meier door lokale bewoners ontgonnen en in gebruik genomen. Op veel plaatsen was dit proces al in de tiende eeuw in gang gezet.

De nattere wildernis werd vooral gebruikt voor de visvangst en de jacht, het sprokkelen van brandhout en het oogsten van biezengrass, riet en rijshout. Er liepen enkele paden doorheen die verschillende nederzettingen in het omliggende cultuurland met elkaar verbonden, maar die zullen vooral 's winters door hoog water grotendeels onbruikbaar geweest zijn.

De vruchtbare stroomruggen van de Kromme

Rijn waren voor de landbouw in cultuur gebracht. Langs de voet van de Utrechtse Heuvelrug strekte zich in de overgangsstrook van het pleistocene dekzand naar het broekland een reeks engen uit, akkercomplexen die bij meerdere boeren in gebruik waren. Al deze landbouwgronden waterden, net als het overvloedige kwelwater uit de Utrechtse Heuvelrug, af op het laaggelegen komgebied. Met een groeiende bevolking en oplopende graanprijzen zullen grondheren in de elfde en twaalfde eeuw hebben overwogen deze voor hen nutteloze woeste gronden in cultuur te brengen.

Godebald en het domkapittel

Bisschop Godebald van Utrecht († 1127) kon over de ongecultiveerde broeklanden van Zeist (Kattenbroek en Stoetwegen) en Werkhoven (het Driebergerbroek en Aderwinkel) beschikken, omdat deze bij zijn goederencomplexen behoorden. Als grondheer maakte hij afspraken op de woeste gronden die aan zijn domeinen grensden en had hij het recht deze te ontginnen en te exploiteren. Maar Godebald liet het niet bij deze broeklanden en claimde de rechten op de naar het zuidoosten gelegen Langbroekse wildernis.⁵

Daardoor kwam hij in 1126 in conflict met het Utrechtse domkapittel, het bestuurscollege van geestelijken dat aan de kathedrale kerk verbonden was. De domproost die belast was met het beheer van de goederen en rechten die deel uitmaakten van het kapittelvermogen, had als domeinheer van Doorn, Cothen en Amerongen de tienden, de tiynzen en het gerecht over het bijbehorende ongecultiveerde land dat tussen deze domeinen ingeklemd lag. De zaak werd bij het keizerlijke gerecht aanhangig gemaakt en de bisschop trok aan het kortste eind. Misschien was hij van mening dat hij als landsheer op grond van het hem toekomende wildernisregaal, het vanouds geldende koninklijke recht op alle woeste gronden, in het hele broekland territoriale rechten kon doen gelden.⁶ Maar dat bleek niet het geval. De bisschop moest de rechten van het kapittel op het broekland erkennen en de al afgesloten ontginningscontracten aan 'buitenstaanders' overdragen, zoals we in de restitutieoorkonde kunnen lezen. De tekst daarvan is overgeleverd in een *cartularium*, een charterboek van het domkapittel.⁷ Voortaan werden grote delen van Langbroek, *Longa Palus*, zoals het in de Latijnse bronnen

Oorkonde van keizer Hendrik V uit 1122. (foto Het Utrechts Archief)

genoemd wordt, door het domkapittel geëxploiteerd, waarbij de rechten tussen de proost en de kanunniken van het kapittel onderling geregeld werden.

De bisschop had het te ontginnen land uitgegeven op een manier die sterke overeenkomst vertoont met de zo genoemde *cope*-contracten in het Hollands-Utrechtse veengebied, waarbij de prelaat oorspronkelijk de tienden, de tiynzen en de rechtsmacht behield, maar wat Langbroek betreft gingen die over naar de domproost.⁸

De afdamming bij Wijk

Om het gebied te kunnen ontginnen, moest de Kromme Rijn bij Wijk worden afgedamd. Alleen als aan die voorwaarde voldaan was, kon de rivier niet langer jaarlijks voor wateroverlast zorgen. Misschien heeft overvloedige regenval, die in de jaren 1116, 1117, 1118 en 1121 tot

overstromingen moet hebben geleid, de plannen bespoedigd.⁹ Na die afdamming hoefde alleen nog maar het regenwater uit het gebied zelf te worden afgevoerd en het water dat vanuit de omliggende gronden, de Utrechtse Heuvelrug en de stroomruggen van de Kromme Rijn, naar het broekland liep. Pas dan kon er echt een begin worden gemaakt met de ontginning van het laaggelegen komgebied. De afdamming van de Kromme Rijn die bisschop Godebald zich ten doel had gesteld, viel echter niet in goede aarde bij de bevolking van Utrecht. Vooral de kooplieden die deze rivier als vaarverbinding gebruikten, waren mordicus tegen dit in hun ogen onzalige plan. De Utrechtse burgers verzetten zich hevig, maar in 1122 werd er toch met toestemming van keizer Hendrik V een compromis bereikt. De bisschop mocht zijn dam bouwen, maar moest wel tegemoetkomen aan talloze eisen van de inwoners van Utrecht die in twee oorkonden werden vastgelegd.¹⁰

De bisschop, die toch al niet zo op de hand van de keizer was, zal teleurgesteld zijn geweest dat hem zoveel concessies werden opgelegd. Ook zijn aanhang was ontevreden met het gesloten akkoord. Terwijl de keizer met Pinksteren voor het overleg in de stad verbleef, raakten zijn mannen slaags met ontevreden dienstlieden van de bisschop, waarbij er zelfs doden vielen. Nadat de stofwolken van deze schermutselingen waren opgetrokken en de keizer orde op zaken had gesteld, kon de bisschop daadwerkelijk opdracht geven om met de bouw van de dam te starten. De werkzaamheden konden pas op zijn vroegst in het voorjaar van het jaar daarop zijn begonnen, terwijl de aanleg van zo'n omvangrijk waterwerk - de dam was zo'n 450 meter lang - enige tijd gevegd moet hebben.¹¹ Waarschijnlijk werden de werkzaamheden bemoeilijkt door de natte zomers van 1124 en vermoedelijk ook het jaar daarop die tot hoog water geleid moeten hebben.¹² In ieder geval was de afsluiting van de Kromme Rijn in 1126 functioneel, want toen was volgens de hiervoor al genoemde oorkonde uit dat jaar, waarin de bisschop de rechten van het kapittel op het broekland erkende, de ontginning in het gebied op gang gekomen.

De organisatie van het ontginningswerk

De bisschop en de kanunniken van het domkapittel lieten de exploitatie uitvoeren door

het gebied uit te geven aan *locatores*, meestal aanzienlijke ministerialen of hoge geestelijken. Zij werden voor hun ondernemerschap beloond met de tienden van de landbouwopbrengsten en andere rechten die het toekomstige cultuurland moest opbrengen.

Ministerialen of dienstmannen stonden aanvankelijk in een erfelijke dienstverhouding tot hun heer, maar hun onvrije status verwaterde op den duur en uiteindelijk konden zij de door hen beheerde goederen in leen ontvangen.¹³ Zij organiseerden de ontginning als ware projectontwikkelaars en gaven op hun beurt systematisch verdeelde kavels in gebruik bij de eigenlijke kolonisten, boeren die tegen betaling van een tijs het perceel land dat hen was toegewezen, begonnen te ontginnen. De zeer geringe tijs was een symbolisch bedrag die we kunnen opvatten als een belasting die vermoedelijk als erkenning van het overheidsgezag verschuldigd was. De *locatores* zullen de kolonisten ook hebben ondersteund in de overbruggingsperiode waarin de landbouwproductie nog niet of in ieder geval onvoldoende op gang gekomen was.¹⁴

Anders dan de kleinschalige, onregelmatige blokvormige dorpsontginningen op het 'oude land' in de marge van het broekland die een geïmproviseerde indruk maken, werden de ontginningen in het 'nieuwe land' systematisch en planmatig volgens het *cope*-model uitgevoerd, waarbij de concessiehouders het recht kregen een kavel van vastgestelde lengte en breedte te bewerken.

In tegenstelling tot veel bewoners van het omringende oude cultuurland dat in domeinen was georganiseerd, waar grootgrondbezitters hun gronden door horigen lieten bewerken, waren de kolonisten vrije boeren.¹⁵ Ze kregen rechten die aan het moderne eigendomsrecht doen denken. Ze mochten hun grond naar eigen goeddunken in gebruik nemen en vrij verhandelen, zonder dat daarvoor aan de grondheer toestemming moest worden gevraagd, ook al werden hun (collectieve) verplichtingen opgelegd. De vrijheid die de kolonisten genoten, verklaart het succes van de enorme hoeveelheid ontginningen die in Holland en het Sticht in betrekkelijk korte tijd in de elfde en twaalfde eeuw werden uitgevoerd.

Die vrijheid en de vrije beschikking over hun grond moet vele kolonisten hebben aangetrokken, ook al zal hun bestaan in het 'nieuwe

Kasteel Sterkenburg.

land' vooral in het begin karig en niet zonder ontberingen zijn geweest. De zware arbeid, de ziektes en de verwondingen die ze daarbij konden oplopen, zullen hun tol hebben geëist. Vooral de derdedaagse koorts (malaria) moet veel slachtoffers hebben gemaakt in een gebied waar muggen goed gedijden.

Er zal bij deze pioniers, die geïsoleerd leefden in de hen omringende, vaak vijandige woestenij, de saamhorigheid zijn geweest van een hechte gemeenschap van vrije lieden. Een kroniekschrijver maakte melding van kolonisten uit het venige Merwedewoud bij Vlaardingen die in de vroege elfde eeuw met de 'rovers' van de opstandige graaf Dirk III tegen het centrale gezag meevochten. In de loop van het verhaal ontpopten deze pioniers zich als ware vechtersbazen die de zwaar bewapende aanvallers een gevoelige nederlaag toebrachten.¹⁶ We proeven hier iets van de pioniersgeest en de onafhankelijkheid van avontuurlijke vrijbuiters met hun taaie doorzettingsvermogen. Het roept het romantische, maar wel gewelddadige beeld op

dat wij kennen van de Amerikaanse pioniers uit het 'Wilde Westen'.

Toch drong zelfs in het afgelegen leefgebied van de ontginners in de Stichtse broeklanden de ongelijkheid door die zich overal in de middeleeuwse samenleving voordeed. Enkele ministerialen en ook sommige boeren kregen overwicht in het nieuwe woongebied. Daardoor konden een paar beter gesitueerden er in de dertiende en de veertiende eeuw versterkte huizen bouwen, vaak in de vorm van wohntorens. Deze werden in de loop van de tijd uitgebreid tot ware kastelen die in de zestiende eeuw als ridderhofstad erkend werden, zoals Hardenbroek, Sterkenburg, ten Vene en Rijsenburg.¹⁷

De ontginningspraktijk

Gebruik makende van zijn recht van opstrek, legde de kolonist vanaf de ontginningsbasis steeds verder landinwaarts het terrein open. Dwars op die basis werden aan weerszijden parallelle afwateringssloten, de scheisloten, gegraven en werd het land tussen de sloten

ontgonnen. In beginsel lagen deze sloten op gelijke afstand van elkaar, doorgaans was dat 30 roeden, ofwel ruim 110 meter.¹⁸ De in Langbroek voorkomende ontginningsdiepte van 1250 tot 1300 meter - voor zover het terrein dit toeliet - is kenmerkend voor de regelmatige strookverkavelingen van de *cope*-ontginningen in het Hollands-Utrechtse veengebied. Die kavellengte was gebaseerd op het zes-voorlingmodel. Een voorling is een lengtemaat van 55 roeden van 12 voet. In het Sticht komt een roede overeen met 3,76 meter, zodat een voorling een lengte heeft van ongeveer 210 meter.¹⁹

Daarmee had een ontginningskavel de grootte van één hoeve. Die was zo gekozen dat er voldoende bouwland was om de boer met zijn familie een bestaansbasis te geven. De oppervlakte van een hoeve kwam in onze streken meestal overeen met zestien morgen land. Een morgen is ongeveer 0,85 hectare, een hoeveelheid die in een ochtend geploegd kon worden. In Langbroek werd het terrein aan weerszijden van de wetering aangepakt, zodat er een ontginning van 2 x 6 voorling ontstond met een totale lengte van zo'n 2600 meter.

In het voorste gedeelte, dat vermoedelijk een voorling diep was, ofwel de lengte van een ploegvoer, werd begonnen met het verwijderen van alle vegetatie. Struikgewas en bomen werden gerooid of afgebrand en stronken verwijderd. Dan pas kon de zware komklei geploegd en als akkerland in gebruik genomen worden, bijvoorbeeld voor de teelt van zomerrogge en gerst. Daarachter kon een stuk land als weide- of hooiland gebruikt worden voor het vee dat onontbeerlijk was voor de bemesting van de van nature voedselarme bodem. Vervolgens werd het volgende deel van de kavel ontgonnen. Het daarachter liggende resterende terrein bleef woeste grond totdat alles ontgonnen was, een proces dat vele jaren in beslag nam. Voortschrijdende bodemdaling noopte de boeren op den duur over te gaan op veeteelt. Tegenwoordig is het ontgonnen broekland nog altijd voornamelijk een veenweidegebied. Tegelijk met het geschikt maken van het land werden de zijsloten verlengd. Als deze een vooraf bepaalde lengte hadden bereikt, zodat ze een stuk grond omsloten met een oppervlakte van één hoeve, dan werd een afsluitende kade opgeworpen, in beginsel parallel aan de ontginningsbasis. Door het ontgonnen land met deze

achterkade of achterdijk af te sluiten werd het gebied tegen wateroverlast beschermd, omdat het door ontwatering en inklinking veelal lager lag dan het achterliggende woeste land. Achter zo'n kade kon een nieuwe wetering worden gegraven die op zijn beurt als een nieuwe ontginnings- en bewoningsbasis ging dienen. Nadat ook al dat land was ontgonnen, had zo'n kade geen functie meer als waterkering, maar bleef wel als verbindingsweg in gebruik. Daarom kunnen we het verloop ervan nog altijd in het landschap herkennen. Achterkades in Langbroek waren de Go(o)yerdijk en de Amerongerdijk. Aan de kant van de Utrechtse Heuvelrug vinden we de Gooyerwetering en aan de kant van de Kromme Rijn de Hoofdweetering.

De Gooyerwetering eindigde bij Velpen. Die kon vanwege de bezitsverhoudingen niet zonder meer door Aderwinkel en Driebergerbroek naar de Kromme Rijn worden doorgetrokken. Daarom werden er vijf heulen (duikers) door de Gooyerdijk aangelegd en verbrede kavelsloten naar de Langbroekerwetering gegraven om overtollig water af te voeren.²⁰

Een rij door sloten gescheiden, langgerekte kavels vormde een ontginningseenheid, als het ware een polder. Zo'n eenheid werd begrensd door de achterkade en was aan weerszijden afgesloten door een zuwe, een verhoogde zijkade die tevens als verbindingsweg en veedrift dienst deed. De wijze van ontginnen zorgde voor een regelmatige strookverkaveling met een patroon dat wijst op een gereguleerde uitgifte door een landheer. De kaarsrechte, parallelle verkaveling verraadt dat er deskundige landmeters in het ontoegankelijke broekland actief waren. Vermoedelijk waren er ook toezichhouders die controleerden of de kolonisten zich aan de aanwijzingen van de landmeters hielden.

De ontginningen onder Driebergen

Het komgebied tussen de Utrechtse Heuvelrug en de stroomruggen van de Kromme Rijn is weliswaar laag gelegen, maar in noordwestelijke richting is toch enig afschot, ook al is het verval met gemiddeld net iets meer dan een millimeter per tien meter terrein uiterst gering.²¹ Daardoor kon het gebied van nature in noordwestelijke richting afwateren en was er een veenstroom ontstaan, de Meer die in noordelijke richting kronkelde, om bij Odijk in een voormalige meander van de Kromme

Vertakking van de Meer in het Beverweerdsebroek

Rijn uit te monden.²² Het zuidelijke deel vanaf het Veenseveld komt op kaarten voor als Oude Meer of Werkhovense Meer, het noordelijke deel als Driebergse Meer.²³ Het vormde vanouds de zuidwestelijke begrenzing van het gerecht Rijsenburg. Nog altijd volgt de huidige grens tussen de gemeentes Bunnik en Utrechtse Heuvelrug deels deze oude waterloop die plaatselijk nog watervoerend is.

Hoewel nauwelijks nog herkenbaar in het veld, heeft de Meer ook ten zuidoosten van het Veenseveld gestroomd. In de restontginning Sterkenburg en ten noorden van kasteel Hardenbroek zijn in het landschap structuren te onderscheiden die met deze oude veenstroom en zijn vertakkingen in verband kunnen worden gebracht. Die vinden we deels op topografische kaarten, maar vooral op gedetailleerde hoogtekaarten is de loop goed te herkennen.²⁴ Aan de hand van de nog altijd duidelijk in het veld herkenbare verkavelingspatronen is goed te zien dat deze veenstroom als ontginnings-

basis van de ontginningseenheden Driebergerbroek en Aderwinkel diende. De kavelgrenzen lopen dwars door de Langbroekerwetering. Daarmee moeten de ontginningen onder Driebergen ouder zijn dan dit gedeelte van deze watergang.

Alleen de kavels in het westelijke gedeelte van de ontginning Sterkenburg sluiten aan op de oorspronkelijke Meer. De verkaveling in het zuidoostelijke deel van deze ontginningseenheid is georiënteerd op de Sterkenburgse zuwe, de zijkade die de begrenzing vormt met de naastliggende Vijftewintig Hoeven.

Uit de verkavelingspatronen kunnen we ook afleiden in welke volgorde de verschillende eenheden onder Driebergen zijn ontgonnen. De ontginning van Aderwinkel moet ouder zijn dan die van het Driebergerbroek, want deze laatste eindigt met een geer (schuin toelopende reststrook land) op de Veensteeg, de zijkade van Aderwinkel.

De ontginning Aderwinkel moet ook ouder zijn dan het naastgelegen Sterkenburg, de ontginning die op de Broekweg geert. Deze weg was

De Meer en zijn vertakkingen geprojecteerd op de hoogtekarte van de ontginningen onder Driebergen

vanouds, dat wil zeggen van voor de ontginningen, het oorspronkelijke pad dat van de buurtschap Velpen tussen Driebergen en Doorn naar de kerk van Werkhoven leidde. De Broekweg werd in de veertiende eeuw (verharde) straat genoemd en moet daarom van enig belang geweest zijn. Ook het tracé van de Odijkersteeg, de andere zijkade van het Driebergerbroek, dateert van voor de ontginningen.²⁵ Tussen Aderwinkel en Sterkenburg bevindt zich een kleine naamloze ontginning tegen de Broekweg aan die deels in handen van het domkapittel was. Deze strook land viel in de zestiende eeuw als enige onder de parochie Langbroek. De rest ressorteerde onder de parochie Werkhoven, net zoals aanvankelijk de hele Aderwinkel. Net als bij de andere ontginningen onder Driebergen loopt de verkaveling door de Langbroekerwetering heen. Deze wat mysterieuze ontginning moet vroeger zijn ontstaan dan Aderwinkel.

Eerder al had Werkhoven de strook land tussen de Kromme Rijn en de Werkhovense Meer ontgonnen. Het laatstgenoemde water diende als ontginningsbasis voor het Beverweerdsebroek en het Veenseveld die al voor de afdamming van de Kromme Rijn in cultuur waren gebracht.²⁶

De ontginningen in Langbroek

Ook voor de volgorde van het in cultuur brengen van de gronden van het domkapittel in Langbroek zijn aanwijzingen te vinden. De Cotherweg/Doornseweg bestond al voor de ontginningen als pad van Cothen naar de kerk in Doorn. Het parallelle verloop van de kavels rond Nederlangbroek aan deze al bestaande weg lijkt ervoor te pleiten dat de kolonisten hier zijn begonnen met de ontginningseenheid Veertig Hoeven. Daarmee zou de kruising van de Cotherweg/

Doornseweg en de Langbroekerwetering letterlijk het startpunt van de ontginningen in Langbroek geweest zijn. Het verbindingspad tussen Cothen en Doorn was echter niet zo kaarsrecht als het ontginningspatroon doet vermoeden. Eerder slingerde dit weggetje tussen verhogingen en de droogste delen in het moeras.²⁷ Het is daarom aannemelijker dat het van oudsher kronkelige pad achteraf aan de plaatselijke ontginningsoriëntatie is aangepast. Daarmee is het niet erg waarschijnlijk dat juist op deze plaats, zomaar ergens midden in de wildernis, de ontginning zou zijn begonnen.

Hoe moet ook het drie kilometer lange gedeelte van de Langbroekerwetering tussen deze ontginning en de noordwestelijk gelegen veenstroom bij Sterkenburg tot stand zijn gekomen? Deze te graven afwatering was onontbeerlijk, want in Langbroek waren nauwelijks veenstroompjes van betekenis te vinden. Daarom moest de Langbroekerwetering worden gegraven, waarvan het tracé zoveel mogelijk in het midden van het broek werd geprojecteerd, zodat de kavels aan weerszijden ongeveer even diep waren. Deze watergang moet in etappes zijn gegraven, al naar gelang er kavels aan het landbouwareaal werden toegevoegd. De kolonisten zullen gezamenlijk de wetering langs de ontginningsbasis hebben aangelegd, zoals zij die ook moesten blijven onderhouden. Maar op voorhand een watergang van drie kilometer graven is nog wat anders.

Daarom ligt het meer voor de hand dat de ontginning van Langbroek in het noordwesten is begonnen met de ontginningseenheid Vijfentwintig Hoeven die op Sterkenburg aansloot. Dit broekland onder Driebergen was een leen van de bisschop aan de heer van Sterkenburg en werd dan ook juridisch niet tot Langbroek gerekend.²⁸ Ook de Langbroekerwetering werd vanaf Sterkenburg aangelegd, waar een aansluiting op de Meer werd gemaakt. De kavels van de Vijfentwintig hoeven werden vrijwel haaks op de wetering geprojecteerd. Vervolgens kwamen de Dertig hoeven en de Veertig Hoeven aan de beurt die, wat hun opzet en oriëntatie van de kavels betreft, kopieën zijn van de eerste ontginningseenheid de Vijfentwintig Hoeven.

Ten slotte volgden de ontginningen van de Vijftig Hoeven van Overlangbroek. Ten behoeve van deze ontginningen werd de Langbroekerwetering naar het zuidoosten verlengd. Daar werd Langbroek afgesloten door de Ameron-

De Broekweg bij boerderij de Hondspol

gerwetering die al eerder gegraven was in verband met de ontginning van het Leuterveld en de Hoeven ten oosten van Wijk, vermoedelijk in de elfde eeuw.²⁹

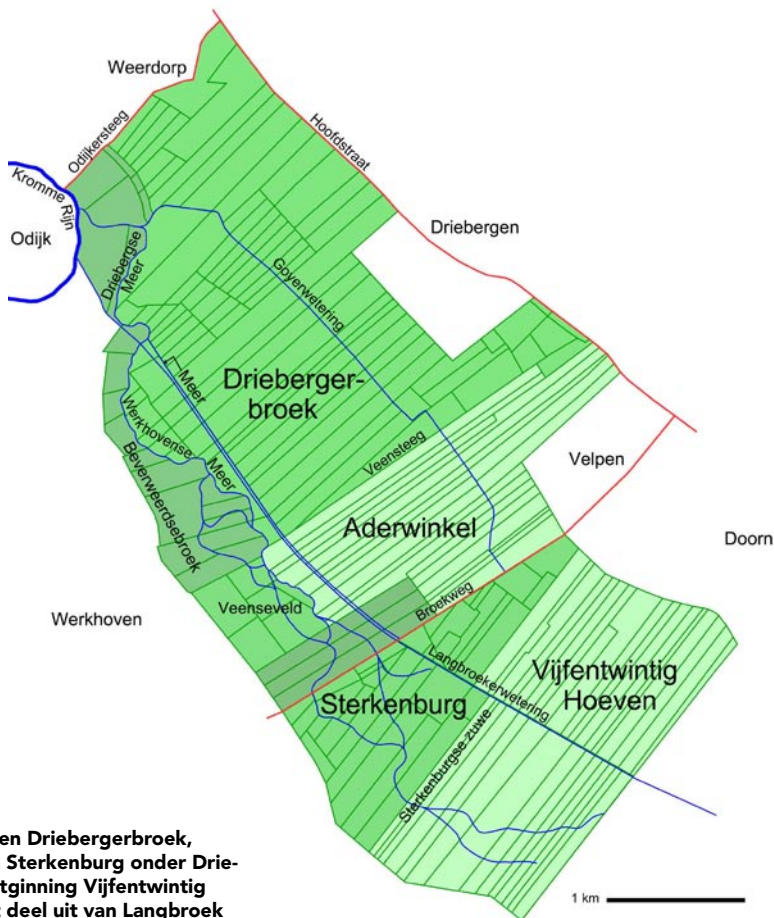
In Langbroek was een perceel dat bekend stond als *der Vriesen lant*. Blijkbaar hadden zich hier (West-)Friezen als kolonisten gevestigd. Zij kwamen van verder weg, maar de meeste ontginners zullen van de omringende cultuurgronden afkomstig zijn geweest.³⁰ Dat was in ieder geval zo in de ontginningen van de bisschop onder Zeist en Driebergen, waar bijna geen bewoning ontstond. Blijkbaar bleven de ontginners in hun dorpen wonen en bleven ze ook de kerken bezoeken waar ze vanouds kwamen. Voor de kolonisten in Langbroek lag dat anders. Zij bouwden langs de ontginningsbasis eigen boerderijen, zodat er langs de wetering en de ernaast lopende weg een lintbebouwing ontstond. Zij ressorteerden in 1126 nog onder de kerk van Amerongen, maar al snel werd in de ontginning een kerk gesticht.³¹

Met de ontwikkeling van de ontginningen in Langbroek nam in natte perioden de maximale hoeveelheid af te voeren water zienderogen toe. Aanvankelijk kon de Meer, waarvan de bedding was gevormd toen de Kromme Rijn nog niet was afgedamd, dit nog wel verwerken. Die bedding zal in orde van grootte te vergelijken zijn met de gegraven Langbroekerwetering.³² Maar op den duur moeten de ontginningen tot wateroverlast hebben geleid

in het gebied ten noordwesten van Langbroek, een situatie die uiteindelijk onhoudbaar werd. Daarom moest de Langbroekerwetering over Aderwinkel en het Driebergerbroek naar de Kromme Rijn bij Odijk worden doorgetrokken. Blijkbaar waren de bisschop en het domkapittel hierover tot een vergelijk gekomen. Dat is ook wel begrijpelijk, want de toenemende wateroverlast maakte dat de bisschop weinig keus had. Hij moest wel toestaan dat de aan te leggen wetering door zijn ontginningen heen werd gegraven. Deze verlenging diende niet als ontginningsbasis en hoefde dus niet in het midden van het broekland te lopen. Daarom kon het gunstigste tracé worden gekozen, dicht bij de zuidwestelijke begrenzing van het broekland. De bisschop ging er zelfs akkoord mee dat er vanaf Sterkenburg aan de oostzijde van de Langbroekerwetering een kade werd opgeworpen (de huidige Langbroekdijk). Deze kade maakte het onmogelijk dat de ontginningen onder Driebergen uitwaterden op de

Langbroekerwetering die daardoor overbelast zou worden. Nog in de achttiende eeuw werd de aanleg van een watergang van Driebergen naar de Langbroekerwetering bemoeilijkt door het oude verbod om op deze wetering uit te wateren.³³

Daarom moest er langs deze kade een tweede watergang worden gegraven die voorbij Rijenburg in de Driebergse Meer uitmondde. Dit parallel aan de Langbroekerwetering lopende afwateringskanaal werd ook de Meer genoemd. Bovendien werd er nog een tweede wetering gegraven, de Kleine of Gooyerwetering (niet te verwarren met de gelijknamige wetering in Langbroek) die bij hofstede de Woerd in de Driebergse Meer uitmondde. Blijkbaar was de nieuw gegraven Meer ontoereikend om al het water uit het Driebergerbroek (en vooral het vele kwelwater dat van de Utrechtse Heuvelrug kwam) af te voeren.³⁴ Daarom moest er een tweede, kleinere wetering gegraven worden. De noodzaak daarvan kwam overigens pas aan

De ontginningen Driebergerbroek, Aderwinkel en Sterkenburg onder Driebergen. De ontginning Vijfentwintig Hoeven maakt deel uit van Langbroek

De Langbroekerwetering ter hoogte van Driebergen

het licht nadat het gebied al ontgonnen was, zoals blijkt uit het verkavelingspatroon dat al bestond voordat deze nieuwe watergang gegraven werd.

Tot slot

We zagen dat de bisschop, nadat de Kromme Rijn bij Wijk was afgedamd, het broekland onder Zeist en Driebergen in cultuur begon te brengen. Voor het Driebergerbroek, Aderwinkel en waarschijnlijk een deel van Sterkenburg werd het bestaande veenstroompje de Meer als ontginningsbasis gebruikt. Nadat het domkapittel Langbroek kreeg toegewezen, begon de proost met de ontginningseenheid de Vijfentwintig Hoeven die aan het broekland van de bisschop grensde. De Sterkenburgse zuwe, de huidige Sterkenburgerlaan, werd de zijkade waarvan de oriëntatie bepalend werd voor de overige ontginningen in Langbroek. De deels rommelige verkaveling van Sterken-

burg doet vermoeden dat deze restontginning in betwist gebied lag. Als de bisschop en het kapittel het eens waren geworden, had de verkaveling van Sterkenburg er waarschijnlijk anders, meer planmatig, uitgezien. Bovendien zou de zuidoostelijke begrenzing, de Sterkenburgse Zuwe, geen verspringing hebben vertoond en zou die als jurisdictiegrens scherper te traceren zijn geweest.³⁵

De slechte verstandhouding tussen de bisschop van Utrecht en het domkapittel had niet alleen repercussies voor de eigendomsverhoudingen in het broekland, maar is ook in het landschap onder Driebergen terug te vinden. De bisschop stond niet toe dat de Gooyerwetering door Aderwinkel en het Driebergerbroek doorgetrokken werd, maar moest wel gedogen dat de Langbroekerwetering naar de Kromme Rijn bij Odijk werd gegraven. Het gebied onder Driebergen mocht hier niet op lozen, zodat er een extra watergang moest komen die net als het veenstroompje de Meer genoemd werd.

Literatuur

- Bommel, A. van, 'De ontginning van Langbroek: Van wildernis naar cultuurlandschap', *Het Kromme-Rijngebied* (1999), 3-22.
- Bommel, A. van, *De Lekdijk van Amerongen naar Vreeswijk. Negen eeuwen bescherming van Utrecht en Holland* (Hilversum 2009).
- Berendsen, H.J.A., *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht* (Utrecht 1983).
- Bethmann, L.C. (ed.), 'Gesta pontificum Cameracensium', Pertz, G.H. (ed.), *Monumenta Germaniae historica, Scriptores* 7 (Hannover 1846), 393-525.
- Bont, Chr. de, *Het historisch-geografische gezicht van het Nedersticht. Een cultuurhistorische land-schapsverkenning van de provincie Utrecht*. DLO-Staring Centrum, Rapport 133 (Wageningen 1991).
- Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* deel 1: tot 1300 (Franeker 1995).
- Dekker, C., 'De dam bij Wijk', *Tussen Rijn en Lek* (1983-3), 1-26.
- Dekker, C., *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen* (Zutphen 1983).
- Linden, H. van der, *De cope, Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de oplegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte* (Assen 1956).
- Linden, H. van der, 'Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300', Blok, D.P., e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden 2 - Middeleeuwen* (Bussum 1982), 48-82.
- Linden, H. van der, 'De koningsroede. Een herziening van *De Cope* op het punt van de middeleeuwse ontginningssystematiek', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 3 (2000), 7-43.
- Muller Fz., S. & Bouman, A.C. (eds.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 I* (Utrecht 1920).
- Rij, H. van (ed.), *Gebeurtenissen van deze tijd, Alpertus Mettensis / Alpertus van Metz* (Amsterdam 1980).
- Vliet, K. van, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227* (Zutphen 2002).
- Vliet, K. van, 'De stad van de burgers (1122-1304)', Bruin, R.E. de, e.a. (eds.), *Een paradijs vol weelde* (Utrecht 2000), 73-111.

Noten

- 1 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 183.
- 2 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 192.
- 3 Berendsen, *De genese*, kaartblad 4 en 5; Van Bommel, 'De ontginning van Langbroek', 3.
- 4 Bethmann, 'Gesta pontificum Cameracensium', 471.
- 5 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 163-164, 189.
- 6 Van der Linden, *De cope*, 81-84, 100-101.
- 7 Muller & Bouman, *Oorkondenboek Sticht Utrecht I*, no. 319; Dekker, 'De dam bij Wijk', 7.
- 8 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 190-191.
- 9 Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water*, 288-295.
- 10 Dekker, 'De dam bij Wijk', 11-12; Van Vliet, 'De stad van de burgers', 75-76.
- 11 Van Bommel, 'De ontginning van Langbroek', 6.
- 12 Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water*, 302, 304.
- 13 Dekker, 'De dam bij Wijk', 10; Van Vliet, *In kringen van kanunniken*, 311.
- 14 Van der Linden, 'Het platteland', 70-72.
- 15 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 273.
- 16 Van Rij, Alpertus van Metz, 78-84.
- 17 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 276-278.
- 18 In de loop van de tijd werden er nogal eens kavels samengevoegd of juist gesplitst, zodat er stroken van verschillende breedtes ontstonden die tegenwoordig in het landschap te herkennen zijn; zie ook: Van Bommel, 'De ontginning van Langbroek', 11.
- 19 Van der Linden, *De cope*, 22-23; Van der Linden, 'De koningsroede', 11.
- 20 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 193, 199.
- 21 Onder Amerongen ligt het huidige maaiveld ruwweg op 4,5 meter +NAP, onder Driebergen, 15 kilometer verderop, is dat 2,5 meter +NAP.
- 22 De naam is afgeleid van het Indo-Europese *mori- in de algemene betekenis van (binnen)water en heeft niet de moderne betekenis van een watervlakte.
- 23 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 183; Naar het zuidoosten zijn in Langbroek ten noorden van Cothen de restanten van een natuurlijk stroompje te vinden dat ook wel de Meer genoemd werd. (Van Bommel, 'De ontginning van Langbroek', 5).
- 24 Berendsen, *De genese*, kaartblad 4; Actuele Hoogetkaart van Nederland (AHN), online te raadplegen via www.ahn.nl.
- 25 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 182, 187.
- 26 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 184-185, 187, 468.
- 27 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 192; De Bont, *Het historisch-geografische gezicht*, 85, noot 200.
- 28 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 195, 514.
- 29 Van Bommel, *De Lekdijk*, 43-44.
- 30 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 197; Van der Linden, *De cope*, 115, 117, 119; Van der Linden, 'Het platteland', 69; Volgens Van Bommel ('De ontginning van Langbroek', 9) kwamen de meeste ontginners juist van verder weg.
- 31 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 197.
- 32 Na de afdamming bij Wijk was de jaarlijks af te voeren hoeveelheid regenwater, afhankelijk van verdamping door vegetatie, naar schatting 200 liter/m². Voor het stroomgebied van ruwweg 80 km² was dan het gemiddelde debiet ongeveer 0,5 m³/s. Beken in het laagland die een dergelijk gemiddeld debiet verwerken, hebben een breedte van zo'n 7 m. Vergelijkbare debieten en breedtes vinden we bijvoorbeeld in de Baakse Beek, Veengoot en Grote Beek in de Achterhoek.
- 33 Van Bommel, 'De ontginning van Langbroek', 8.
- 34 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 183-184; Van Bommel, 'De ontginning van Langbroek', 4.
- 35 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 195, 514-515.

Daar zijn niets dan kastelen en nesten Sterkenburg is den besten*

Het *Wetering Genootschap* stelt zich ten doel cultuur, historie, natuur en milieu in de breedste zin van het woord aandacht te geven. Wanneer er mensen overlijden die veel informatie verzameld hebben in hun leven, maar deze verhalen niet doorvertellen, verdwijnt er veel waardevolle informatie over een gebied als bijvoorbeeld Langbroek.

Deze informatie wil het *Wetering Genootschap* graag verzamelen.

Op uitnodiging van Klaas Soethout, oprichter van het *Wetering Genootschap* (en lid van *Tussen Rijn en Lek*), organiseerde het genootschap op zaterdag 26 oktober jl. een excursie naar Sterkenburg, waarvoor veel belangstelling was.

Oudste toren aan de Wetering

Op de zonnige herfstzaterdag verzamelden de belangstellenden zich bij de hoofdingang van het kasteel. Huidige (mede)eigenaar Alex van

De entree van Sterkenburg

Helsdingen heette iedereen van harte welkom. De rondleiding startte met beklimming van de markante ronde toren. Een bijzondere toren, 800 jaar geleden gebouwd als toren van een versterkte burcht op een “zandbult” in een moerasgebied. Ouder dus dan de meeste kastelen en torens langs de Wetering.

* Uit een rijmpje uit “In een lieflijk landschap” van EJ Demoed

Alex van Helsdingen geeft uitleg op de ronde toren

46 kamers in het kasteel

Over een kasteel met de fundamenteën zo diep in de geschiedenis zijn veel verhalen te vertellen. En dat deed Alex dan ook met verve. De huidige eigenaars Alex en Jelle van Helsdingen en diens vrouw Claudia proberen dit prachtige kasteel te onderhouden en bewaren door het voor publiek open te stellen. Er zijn vele kamers in het kasteel te huur als B&B of als hotelkamer. Ook kan men er trouwen, vergaderen en feesten vieren.

Romantische tuin

Rondom het kasteel is ook veel te genieten. De huidige tuin is in de 19de eeuw in opdracht van toenmalige eigenaar Mr. KJFC Kneppelhout aangelegd als Engelse Landschapstuin,

met romantisch slingerende paden en mooie waterpartijen. Er staan prachtige oude bomen, zoals de watercypres, een enorme boom met een heel bijzonder luchtwortelsysteem. Langs de zonnige muren van het kasteel staan vruchtbomen, waaronder de ouderwetse mispel en wijnstokken. Uiteraard worden de vruchten en groenten uit de eigen tuin geplukt en geserveerd. Kneppelhout was ook de persoon die het kasteel zijn huidige uiterlijk gaf. In die tijd waren kastelen geen burchten meer, maar liet men ze verbouwen in wat men toen een romantische "middeleeuwse" stijl noemde, maar met de geriefelijkheid van de 19de eeuw.

Geheime ruimtes

Tijdens de rondleiding bekeken de aanwezigen een aantal bijzondere kamers, de grote eetzaal, een fraaie muziekkamer, een eigen kapel, unieke badkamers etc.

Een spannend gegeven is dat dit kasteel een aantal geheime ruimtes kent. Men weet uit geschriften dat er ruimtes zijn volgestort met dingen die men niet meer nodig had bij verbouwingen. Het leeghalen van deze ruimtes staat hoog op de verlanglijst van de huidige eigenaars. Zij verwachten hierin veel middeleeuwse restanten aan te treffen, die weer nieuwe inzichten en mooie verhalen kunnen opleveren. Er is nog veel te doen.

Voor wie geïnteresseerd is in de bijzondere geschiedenis van Langbroek heeft Kees Linnenbank een interessante film gemaakt over de geschiedenis van Het Langebroeck vanaf 1122 tot heden. De film is 9 december jl. in première gegaan. Maar hij is op DVD beschikbaar en wordt in Langbroek ook nog een aantal keren vertoond.

> Norma Mulder

Spannende verhalen rond het doopvont in de Sterkenburgkapel

R.J. TOP TEKENBUREAU BOUWKUNDIG TEKENBUREAU

BOUWKUNDIG TEKENWERK VOOR:
nieuwbouw, restauratie,
renovatie, verbouwingen
ook voor particulieren

R.J. Top Tekenbureau
Albert Einsteinweg 57
3731 CX De Bilt
Tel. 030-2200372 Fax 030-2200133
rjtop@xs4all.nl www.toptekenbureau.nl

Architectenbureau
Peter de Wit

Ontwerpen en adviezen in:
restauratie
renovatie
nieuwbouw in beschermde
stads- en dorpsgezichten
meerjaren-onderhoudsplannen
subsidie-aanvragen

Sint Nicolaaslaan 4
3984 JB Odijk
tel. 030-6567087

Historische reeks Kromme-Rijgebied

- 3 L.M.J. de Keijzer**
De kerk van Herlulf als middelpunt van het Oude Dorp Houten, *Prijs: € 8,90*
- 5 P.M. Heijmink Liesert**
'n Haonderik vol ruggemeters, *Prijs: € 6,80*
- 6 J.C. Kort**
Repertorium op de lenen van Gaasbeek, *Prijs: € 15,00*
- 7 Ad van Bemmelen en Kees Vernooij**
Acht eeuwen katholiek Cothen en honderd jaar H.H. Petrus en Pauluskerk, *Prijs: € 15,00*
- 8 C. van Schaik**
Overlangbroek op de kaart gezet, *Prijs: € 25,00*

- 9 A.A.B. van Bemmelen**
De Lekdijk van Amerongen naar Vreeswijk, *Prijs: € 29,00*
- 12 W. Thoomes**
Leven met de Lekdijk De boerengemeenschappen Tull en 't Waal in de 17de en 18de eeuw, *Prijs: € 12,50*
- 13 Ad van Bemmelen**
Het Delliusfonds (1740-2012). De nalatenschap van predikanten in Cothen, New York, Halsteren en Culemborg, *Prijs: € 14,95*
- 15 Wim van Amerongen**
Het buiten van Wijk *Prijs: € 19,95*
- 16 A.A.B. van Bemmelen,**

J.C.M. Cox, L. van der tuuk, K. van Vliet, H.L.P. Leeuwenberg
De Stadsrechten van Rhenen, Wijk bij Duurstede en Vianen
Zie symposium hierover in november 2016,
Prijs: € 7,50, bestellen
www.tussenrijnenlek.nl

17 Wim van Amerongen
Mijn stad aan het water
Prijs: € 19,95 (voor leden van Tussen Rijn en Lek € 17,45), bestellen
www.tussenrijnenlek.nl

De delen 1, 2, 4, 10, 11, 14 en 18 zijn uitverkocht.

Deel 6, 8 en 9 zijn te koop bij Uitgeverij Verloren te Hilversum (035-6859856) of in de boekhandel en deel 7 via www.petrusenpauluscothen.nl
Deel 3, 5, 12, 13 en 15 zijn te bestellen bij het secretariaat van de Historische Kring (030-6562057) of het redactie-secretariaat (0343-595516) en door storting van het bedrag op rek. nr. 3298.07.498 t.n.v. de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' o.v.v. 'publicatie'.

(Historische Reeks) en verkrijgbaar via het RHC Zuidsoost Utrecht en enkele boekwinkels in Wijk bij Duurstede.

